T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HİKMET TANYU'DA GÖK TANRI İNANCI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Hazırlayan
Ercan DALKILIÇ

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL

FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

NİSAN – 2007
KAYSERİ

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL danışmanlığında **Ercan DALKILIÇ** tarafından hazırlanan **"Hikmet Tanyu'da Gök Tanrı İnancı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

04/.04/ 2007

JÜRİ:

İmza

Danışman : Prof. Dr. Mustafa ÜNAL ....

Üye : Prof. Dr. Harun GÜNGÖR ....

Üye : Doç. Dr. Celalettin ÇELİK ....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 04.05.2007 tarihi ve ...13.......... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

04 /05/ 2007

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN

ÖNSÖZ

Her toplum ait olduğu medeniyetin genişliği içinde düşünür ve hayatını ona göre biçimlendirir. Türkler de karakteristik olarak kendisine has özelliklerle düşünür, kendi inanış ve düşünce tarzları içinde Gök Tanrı İnancını açıklar. Dünyadaki var oluşsal konumunu buna göre tespit eder ve buna göre hayatına anlam katar.

Tarihe yön vermesi bakımından din tarihi, her zaman merkezî tarih olma özelliğini korumuştur. Diğer tarihler bu merkezî tarihe nispetle ikincil bir yapıya sahiptir. Hatta din, hâkim olduğu devirler kadar kenara itildiği devirlerin de en canlı ve güncel konusu olmuştur. Gök Tanrı inancının tarihteki işlevi ve hala önemini koruyan simgesel özelliği Gök Tanrı inancı üzerinde tekrar durmayı gerektirmektedir.

Bu bakımdan ait olduğumuz kültür ve medeniyet çerçevesinde bir konuyu çalışma ve anlama imkanı verdikleri için öncelikle bütün bölüm hocalarıma şükranlarımı sunarım. Emekliliğe ayrılana kadar tez danışmanlığımı yapan hocam Yrd. Doç. Dr. Huzeyfe Sayım'a beraber olduğumuz müddetçe gösterdiği nezaket ve ince anlayış için minnettarım. Daha sonra bu görevi üzerine alarak araştırmamda katkılar sağlayan, bütün doğallığı içinde sergilediği dost canlısı edası ile teşvik ve telkinlerde bulunan hocam Prof. Dr. Mustafa Ünal'a ve tabiî arka planda etkin ve yetkin birikimi ile yol gösterici olan, bilimsel yaklaşımlarından istifade ettiğim hocam Prof. Dr. Harun Güngör'e teşekkürler ederim.

HİKMET TANYU'DA GÖK TANRI İNANCI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Ercan DALKILIÇ

ÖZET

Tezimiz, Türklerin eski inançları olan "Gök Tanrı İnancı" üzerine bir incelemedir. Konumuz, Gök Tanrı inancının Hikmet Tanyu'da (1918-11.02.1992) anlaşıldığı içerik ve kapsam üzerine kuruludur. Amacımız, Hikmet Tanyu'nun bakış açısı doğrultusunda Gök Tanrı inancının tezahür şekillerini ve bu tezahür şekilleri içindeki özgünlüğü ortaya çıkarmaktır.

Konunun özgünlüğünü Hikmet Tanyu esas olmak üzere İbrahim Kafesoğlu ve Harun Güngör ekseninde vermeye çalıştık. Öncelikle göğün dinlerdeki yeri ve Türklerde gök anlayışını genel bir çerçeve olarak ele aldık. Sonra bir "din" olarak Gök Tanrı inancının vasıfları üzerinde durduk. Tartışmalı konular üzerinde araştırmacıların görüşlerini karşılaştırma konusu yaparken yer yer diğer dinlere de atıflarda bulunduk. Daha sonra da ilk kaynaklara inerek Gök Tanrı inancının menşeî ve saf şeklini bizzat "Gök Tanrı" kavramı üzerinden açıklarmaya çalıştık.

Araştırmamız sonunda gördük ki, Gök Tanrı İnancı, özünde Tek Tanrılı bir inanç sistemidir. Eski Türk dini bu inanç etrafında şekillenmiş tamamen kendine özgü bir dindir. Gök Tanrı, bütün Türk topluluklarında dinin merkezinde yer almıştır. "Gök", geçmişte "ulu, yüce" anlamında "Tanrı"nın bir sıfatı olarak kullanılmıştır. "Tanrı" ise farklı şekillerde söylenerek günümüze kadar gelmiştir. Gök Tanrı'nın zamanla "deus otiosus" durumunu almasıyla ters orantılı olarak kutsallığın yaygınlık kazandığı, Gök Tanrı'nın yer yer başka isimler aldığı veya kişileştirildiği de söz konusudur. Ancak göğün ışığı ve rengi her zaman, kutsalın bir tezahürü olarak Gök Tanrı'nın özgün vasfına göndermede bulunmaktadır. Gök ve Tanrı terkip halinde somut ve soyutu bütünlemektedir. Gök Tanrı böylece "semavî, yüce, güçlü" gibi özelliklerle kendisini göstermektedir. Ezelî, ebedî, bir ve yaratıcı olmakla Tek Tanrılık vasfına sahiptir.

Anahtar kelimeler: Gök Tanrı, Tek Tanrı, inanç, Hikmet Tanyu, göksel.

A COMPARATIVE STUDY

ON THE CONCEPT OF GOKTANRI AT THE WORKS OF HİKMET TANYU

Ercan DALKILIÇ

ABSTRACT

This present thesis is about the “belief of Gök Tanrı” which is the ancient or traditional belief system of the Turks. Subject is related to works of the deceased Hikmet Tanyu (1918-11.02.1992) who was prominent and the first historian of religion in Turkey. For him, the Gök Tanrı religion is a monotheistic religion which includes celestial supreme god.

Traditional Turkic Gök Tanrı religion presents some abstract structure which is difficult to observe its origin and morphology. However, we can understand its nature by going back to archetypical elements seen in the Turkish Inscriptions found in Orhun Valley, and Turkish epics. Here, our aim is to find out its manifestations and originality.

For that reason, we need a concrete criterion. Some researchers compare it with Islam. This approach seems to the Turks adhered to Islam because of their own traditional Gök Tanrı religion has alike elements. Hikmet Tanyu too, who made a lot of works about Gök Tanrı beliefs, regards this approach. He explains Islamic concepts before traditional Turkic concepts in order to amalgamate them. That is why, we chose his understanding on that subject. In case of necessity, we compared some different approaches by referring other religions.

Key Words: Gök Tanrı, Unique God, Hikmet Tanyu, celestial.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

A. Ü. İ. F.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**.**

C. : Cilt

Çev. : Çeviren.

F. Ü. İ. F.: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Hz. : Hazreti.

S. : Sayfa..

T. D. V. :Türkiye Diyanet Vakfı.

T. T. K. : Türk Tarih Kurumu.

GİRİŞ

Gök Tanrı İnancı, tarihî Türk topluluklarının hepsinde görülen bir inanç sistemidir. Bu inanç, başka inançlarla hiçbir şekilde karışmaksızın bozkır Türk topluluğunun asıl dini olmuştur. Asya'nın doğusundan Avrupa'nın içlerine kadar her yerde Türk topluluklarının dinî sistemlerine esas karakterini vermiştir. Öyle ki bu sistemde Tanrı, en yüksek varlık olarak inancın merkezinde bulunur. Değişmez bir arketip olarak Tek Tanrı inancını oluşturur.

Gök Tanrı, sadece bir Gök hiyerofanisi değildir. Ondan da öte semavî, yüksek, aşkın ve kudret gibi özellikler taşıyan bir "Yüce Varlık"tır. Yüce Varlık, taşıdığı bu özelliklerle Tek Tanrı inancına temel teşkil eden "tam ve özgün bir görünüm" arz eder. Tek Tanrı bu görünümde, Semitik zatî bir tanrı özelliğinden ziyade, aşkın varlık ve mutlak gerçeklik niteliği gösterir. Nihayetinde bu nitelik "Teklik" demek olup, her din gibi "Tek Tanrı inancını" kendi tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlamında izhar etmiştir.

Tek Tanrı inancı, tarihin erken devirlerinden beri Türklerde görülmektedir. Bu bakımdan Türkler manevî tefekkürün en üst seviyesinde buluna gelmişlerdir. Türk Tanrı anlayışında tanrısal evliliklere rastlanmaz. Göktürk kitabelerinde Tanrının eşsiz oluşu ve yüce varlığı "Tanrıya benzer Tanrı"[1] ifadesiyle anlatılır. Dede Korkut hikayelerinde Tanrının bu özelliğinden "Yücelerden yücesin, kimse bilmez nicesin, Görklü Tanrı"[2] şeklinde bahsedilir. Bu ifadeler dikkat çekici bir şekilde, Türklerin Tek Tanrı inancına bağlı bir sistemde yer aldıklarını göstermektedir.

---

[1] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Tarih Kurumu, c. 1, Ankara 1994, s. 22.
[2] Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, Türk Tarih Kurumu, c. 1, Ankara 1998, s. 82.

H. Tanyu bu noktada, gayet yerinde bir tespitle Türklerin dininin "Tek Tanrı Dini"[3] olduğunu ifade etmektedir. Her ne kadar Türklerin dini konusunda çeşitli görüşler ve tartışmalar varsa da, Türk dininin basit bir tarihî olay olmaktan öte bir anlama sahip olduğu da açıktır. Bu anlam, üzerindeki tartışmalara rağmen tek kelimeyle "Tek Tanrı inancı"dır.

Bu bağlamda İbrahim Kafesoğlu ve Harun Güngör Hikmet Tanyu ile aynı görüşü paylaşırken, Tanyu'dan önce bu konuda yazılar kaleme almış olan araştırmacılardan Ziya Gökalp Türklerin dininin Toyonizm, Abdülkadir İnan ise Şamanizm olduğunu beyan etmiştir. Dolayısıyla konunun Hikmet Tanyu'nun görüşünden hareketle ele alınması ve karşılaştırmalı olarak incelenmesi konuya mantıklı bir çerçeve oluşturmaktadır.

Hikmet Tanyu, 9 Ocak 1918'de Ankara'da doğmuştur. Babası Mehmet Nuri, annesi Fahriye hanımdır. Sırasıyla Gazi ilk okulu, Gazi lisesi ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinden mezun oldu. İkinci dünya savaşı yıllarında yedek subaylık görevini yerine getirdi. Öğretmen olarak Pınarbaşı ve Kayseri'de ilkokulda, daha sonra da Osmaniye'de Arifiye İlköğretmen ortaokulu ve Arifiye Köy Enstitüsünde çalıştı. 1955 yılında İlahiyat fakültesinde Dinler Tarihi asistanı oldu. 1959'da doktorasını başarı ile verdi. 1965-1966 yılı döneminde doçent, 1973 yılında da profesör oldu. 1977-1980 yılları arasında İlahiyat Fakültesinde üç yıl dekanlık yaptı. 1992'de vefat etti.[4]

Hikmet Tanyu bilimsel araştırmalar yapmak amacıyla Almanya, İngiltere, Fransa, İsrail, Rusya, Özbekistan ve Azerbaycan'da bulunmuştur. Almanca, İbranice ve Almanca bilmektedir. Tanyu, Dinler Tarihi alanında Abdurrahman Küçük, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Mehmet Aydın, Günay Tümer gibi yetiştirdiği öğrencileriyle Türkiye'de Dinler Tarihinin öncüsü olmuştur. Bu yönüyle hocaların hocası olan Hikmet Tanyu,

---

[3] Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978, s. 12.
[4] Abdurrahman Küçük, "**Prof. Dr. Hikmet Tanyu'yun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri**", Dinler Tarihi Araştırmaları, Sayı 1, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 1998, s. 41-44; Sami Kılıç, **"Hikmet Tanyu'nun Hayatı ve Eserleri"**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Elazığ 1996, s. 225-240.

engin birikimiyle Dinler Tarihinin yanında Türk Tarihi, eğitim ve öğretim, Halkbilim ve Edebiyat alanında eserler vermiştir.[5] Eserlerini iki ana başlık altında toplayabiliriz.

A- Dinler Tarihiyle ilgili Kitapları:

1- İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara 1980.

2- Türklerin Dini Tarihçesi, Türk Kültürü Yayınları, İstanbul, 1987.

3- Dinler Tarihi Araştırmaları, A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara 1973.

4- Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri, A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara 1967.

5- Türklerde Taşla İlgili İnançlar, A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara 1987.

6- Yehova Şahitleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.

7- Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, Bilge Yayınları,1. cilt 1976,2. cilt 1979.

8- İslam Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar, Burak Yayınevi, İstanbul, 1989.

9- Nuhun Gemisi (Ağrı Dağı) Ermeniler, Bütün Olayların İç Yüzü, Burak Yayınevi, İstanbul, 1989.

B- Diğer Kitapları:

1- Türkçülük ve Gerçek Demokrasi, İstanbul 1945.

2- Türk Gençliğinin Kükreyişi (Türk Milliyetçiliğinin Davası ve Hedefleri, Kominist ve

3- Koministlerin Tahlil ve Tenkidi) Ankara 1947.

4- Niçin Kominist Oluyorlar, Ankara 1958.

5- Atatürk ve Türk Milliyetçiliği, Orkun Yayınları, Ankara 1971.

6- Ziya Gökalp ve Yeni Türkiye'nin Hedefleri, Ankara 1956.

7- Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği, Orkun Yayınları, Ankara 1961.

8- Ziya Gökalp Kronolojisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

9- Ziya Gökalp, Kızıl Elma, (Hazırlayan: Hikmet Tanyu) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

10- Türkçemiz, 3 cilt (H. Fethi Gözler ile yazdığı ortaokul ders kitabı) İstanbul 1976.

11- Şiir Kitapları:

Cihan İçinde Bir Cihan, Cenk Yayınları 1980.

Atatürk İçin Şiirler, Özleyiş Yayınları, Ankara 1981.

---

[5] Sami Kılıç, **"Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun Türkiyedeki Dinler Tarihi ve Türk Dinî Tarihi Çalışmalarına Katkıları"**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, s. 89-102; Abdurrahman Küçük, **"Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Hikmet Tanyu"** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Hikmet Tanyu'ya Armağan Sayı 5, Kayseri 1994, s. 27-30.

İnsan ve Dünya, Emel Yayınları, Ankara 1978.[6]

Makalelerinden bazıları ise şunlardır.

1- "Din ve Din Mensupları", Türk Yurdu, c. L, yıl 10, 1960, s. 2-3.

2- "Türkiye'de Dinler Tarihinin Tarihçesi", A. Ü. İ. F. Dergisi, c. 8, Ankara, yıl 1960, s.109-124.

3- "Konfüçyüs Feylesof ve Din Kurucusu", A. Ü. İ. F. Dergisi, c. VIII, Ankara, yıl 1965, s. 59-64.

4- "Dini Folklor veya Dini Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma", A. Ü. İ. F. Dergisi, c. XXI, Ankara, yıl 1976, s. 123-142.

5- "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar", A. Ü. İ. F. Dergisi, c. XXVI, Ankara, yıl 1982, s. 155-172.[7]

Sözü geçen eserlerden konumuzla doğrudan ilgili olan ve bizim de en fazla yararlandığımız "İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı ve Türklerin Dini Tarihçesi" adlı eserleridir. Anlaşılacağı üzere Gök Tanrı İnancı, kaynağı noktasında Tek Tanrılı bir inanç sistemi olup, Hikmet Tanyu'ya göre Tek Tanrı Dini'ni oluşturmaktadır. Ancak Geleneksel Türk Dini en eski dönemlerinden itibaren oldukça karmaşık bir yapı arz ettiğinden, Gök Tanrı inancını menşeî ve saf şekli ile gözlemlemek ve tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Bu karmaşık yapıya ve değişken morfolojiye rağmen arketiplere dönme eğilimi gösteren unsurlar takip edildiğinde Gök Tanrı inancının mahiyetini anlamak mümkün görünüyor. Bu noktada bizim amacımız, Gök Tanrı inancının tezahür şekillerini ve bu tezahür şekilleri içindeki özgünlüğünü ortaya çıkarmaktır.

Bunun için sağlam bir ölçüye ihtiyaç vardır. Bu noktada çoğu araştırmacıların yaptığı gibi Gök Tanrı inancını sık sık İslam'la karşılaştırmak bir yaklaşım tarzı olarak beliriyor. Bu yaklaşımı, Gök Tanrı inancının tek Tanrı inancı mahiyetinde bir inanç olması ve Türkler İslam'a girdiğinde bu inancın İslam'ın daha açık ve sahih Tanrı

---

[6] Harun Güngör, **"Dinler Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihi Çalışmalarına Katkısı"**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ayrıbasım, Ankara 1997, s.524-526.

[7] Sami Kılıç, **"Hikmet Tanyu'nun Hayatı ve Eserleri"**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Elazığ 1996, s. 234-239. Ayrıca hayatı, fikirleri ve mücadelesi için bkz.: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, **Hikmet Tanyu'ya Armağan**, Sayı 5, Kayseri 1994, s. 5-34; Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi, "**Prof. Dr. Hikmet Tanyu'yu Anma Toplantısı**" 1. Bölüm, Sayı 1, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 1998, s. 1- 72.

anlayışıyla teyid edilmesi belirlemiş görünüyor. Gök Tanrı inancı konusunda en kapsamlı çalışmayı yapan Hikmet Tanyu'da da bu yaklaşımın olduğu görünüyor. Çünkü o, konunun izini destan, kitabeler, ilk dönem İslamî eserlerden sürerken, daha sonra her hangi bir tahlile gitmeden arş, miraç gibi İslamî kavramlara yer vermektedir. Biz, tezimizi bu doğrultuda, özellikle Hikmet Tanyu ile beraber İbrahim Kafesoğlu ve Harun Güngör'ün konuyu ele alış tarzı içinde şekillendirdik. Hikmet Tanyu'dan farklı olarak, tamamen İslamî olan kavramlara yer vermedik ve bunlar üzerinden bir karşılaştırmaya gitmedik. Tartışmalı konular üzerinde araştırmacıların görüşlerini karşılaştırma konusu yaparken konuyu pekiştirecek şekilde yer yer diğer dinlere de atıflarda bulunduk. Esas olarak, takip ettiğimiz çizgide Gök Tanrı inancının saf bir tasvirini vermeye çalıştık. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorular konuya bir yön tayin etmede ve içerik kazandırmada etkili oldu.

-Gök Tanrı inancı ne mahiyette "Tek Tanrı" fikrini haizdir?

-Sahip olduğu işaret ve semboller sistemi bu fikre kanıt oluşturur mu?

-Vecdî, sihrî, tedavî nitelikli baskın dinî görünüm, araştırmacılar için ne derece "şaşırtıcı değişken" rolü oynamaktadır?

-Türk Dini üzerindeki karşıt görüşler, "Tek Tanrı Dini" fikrini çürütebilir mi?

-Kutsalın tezahürü olarak Türk Dini, kendine has tarihî, coğrafî ve kültürel şartları içinde ne ölçüde millîdir?

-Her dinde mevcut ortak yapıların varlığı, Tek Tanrı inancının ortak bağlamı ve evrensel açıklamasını oluşturabilir mi?

Türk Dininin "Tek Tanrı İnancı" temelinde şekillenmiş bir din olduğu fikri, konuya kuramsal düzeyde evrensel bir izah tarzı getirmektedir. İzahın kontrol edilmesi, araştırılan sorulara bir cevap teşkil ettiği gibi, konuya pratik olarak bir anlam katmış ve yaşanılan kültür içinde "Tanrı" adının kullanılması gibi tartışmalara açıklamalar getirmiştir. Bu durum ise zihinlerdeki soruların ve önyargıların giderilmesine önemli bir katkı potansiyeli taşımaktadır.

Sonuçta Gök Tanrı inancı, bir insanlık deneyimi olarak tarihteki yerini almışsa da "Tek Tanrı İnancı" olarak insanlığın ortak algı ve anlayışına açıkça hitap etmektedir. Dolayısıyla konunun izahı, ait olduğumuz kültür ve medeniyet ve kendimizi

bulduğumuz tarih ve din temelinde daha sağlam durabilmek ve yaşayabilmek için çok önem arz etmektedir.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölümün yazım ve içeriğinde ağırlıklı olarak sözünü ettiğimiz çalışmalardan yararlandık. Üçüncü bölümü ise Türklerin İslamiyet'ten önceki inançlarıyla ilgili en önemli kaynaklar, Oğuz Kağan Destanı ve Orhun Abideleri'nden hareketle ele aldık. Esasen ne destan ne de kitabeler dinî gayelerle yazılmıştır, fakat söz konusu metinler gerek içerik gerekse ifade tarzı olarak Türklerin inançları ve inançlarına bağlılıkları konusunda bir fikir vermektedir.

I. BÖLÜM

DİNLERDE VE TÜRK DİNİNDE GÖK

A - GÖĞÜN DİNLERDEKİ YERİ

Gök, bütün dinlerde önemli bir yere sahiptir. O, sadece tabiî bir nesne, tabiatın önemli bir yüzü olarak görülemez. Göğün enginliği, derinliği, yüceliği ve yüksekliği en basit aklîleştirmelerde bile zengin çağrışımlara, simgesel algılayışlara sebep olur. Adeta ondan bir vahiy, olağanüstü yansılar gelir. Doğrudan doğruya görüngüsünde bir aşkını, bir gücü, kutsallığı açığa çıkarır. Kendini gerçek bir şekilde sunar. İlkel insanın günlük hayatında ona bir takım olağanüstülükler, tanrısallıklar atfedilir. Gök, kimi zaman "Tanrı", kimi zaman "Baba", kimi zaman da "Efsanevî Ata"nın mekânı olur. Dünyanın her yerinde ona yaygın bir şekilde "gökte bulunan Babamız" diye dua edilir. Afrika Ewe kabilesinin duası, nerede, hangi zamanda yaşarsa yaşasın bütün insanların ortak tanıklığına vurgu yapar: "Nerede gök varsa, Tanrı da vardır."[8]

Bunun için Tanrı hep gökte düşünülmüş, ona yükseklerde yer verilmiştir. Çeşitli kabile ve topluluklarda Tanrı adlarının "yüksekte, üstte", "en yüce", "yüksekte olan şey, yüksek yerler", "gök", "parlayan", "gökte oturan", "hükümran" gibi anlamlar ifade etmesi de bunu gösterir. Tanrının yücelik ve aşkınlığı, göğün temsil ettiği ulaşılmazlıkta, sonsuzlukta, yağmurla gelen yaratıcılıkta ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan göğün bütün doğası bitmez tükenmez bir hiyerofanidir. Atmosferin yüksek bölümlerinde yıldızların uyumlu devri, bulutların hareketleri, fırtınalar, yıldırımlar, göktaşı ve gökkuşağı kutsalın tezahüründen sadece kısa birer kesit oluştururlar.[9]

---

[8] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi -İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi-**, Çev: Mustafa Ünal, Serhat Kitapevi, Konya 2005, s. 63-64.
[9] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 65.

Araştırmalara göre Gök Tanrı tasavvurları neolitik çağda ortaya çıkmıştır. Kadim bu tasavvurlar zamanla değişikliğe uğrasalar da tamamen ilkel ve belirsiz kalmadığı da ortadadır. Bu belirgin oluşta evrensel dinlerin etkisinin olması ihtimal dâhilindedir. Ancak bu etkiler hiçbir zaman Göksel Tanrıların orijinal yapısında değişikliğe yol açmamıştır.[10]

İsimlerinin köküne bakıldığında dünyanın hemen her yerinde Tanrı isimlerinin gök veya ışıkla ilgili olduğu görülür. Göksel tanrının adı bile kendisinin aydınlığını ve yüce değerini ifade eder. Hindistan'da Tanrı adı "Deva" gök manasına gelir. İran'da "Dev" kelimesi de Tanrı adıdır. Yunanlılarda bu kelime "Zeus" şekline dönüşmüş olup yine gökle alakalıdır. Avrupa'nın hemen hemen bütün ırklarında bu kelime gök, güneş ve ışıkla alakalıdır. Eski Almancada "Zev," Fıransızca ve İtalyanca'da "Dev," İspanyol ve Portekizce'de "Deyus," olarak değişik biçimlerde söylenir. Eski Türklerde "Gök," Çin'de "Tien" gökle, Japon Şintoizminde "Mikado" güneşle ilgilidir.[11] Sümer'de Dingir, Akad'da Ella "parlak, parıldayan", Babil'de Anu "gök"; Hint'te Dyaus "gök, gündüz", Div "ışık, parlak" demektir.[12]

Bundandır ki Göksel Tanrılar, "dinler tarihinde ilk monoteizme bir delil olarak gösterilmiş, gerçeğe giden doğru bir ışık olarak sunulmuştur." Yüksek varlığın yeri her zaman için semadır. O, yücedir ve görünmez. Ancak ışıkla ilişkilendirilerek tasavvur edilir. Tasavvurlar somutlaştıkça yukardan aşağıya bir eğilim gözlenir. Göksel varlığın özellikleri şimşek, gök gürültüsü gibi teofanilere verilir. Kimi zaman da "Ezelî Ata" şeklinde beşeri vasıflarla sembolleşir. Bu sebeple O'nun "Baba, Babamız, Yaratıcı Gök veya Gökte ikamet eden, Gök Baba, Göğün Hâkimi, İhtiyar, Ezelî İhtiyar, Yukarıdaki Yaratıcı, Kudret sahibi, Ahad" gibi isimleri vardır. Onun bu şekilde temsili "ferd"iyetinde birlik ortaya koyar.[13]

Göksel Tanrı çoğu zaman "Yüce Tanrı" şeklinde de ifade edilir. Pettezzoni'ye göre Yüce Tanrı, temelde semanın mitolojik bir şekilde kişiselleştirilmesidir, mitsel

---

[10] Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kıvılcım Yayınları, Kayseri 1998, s. 23.

[11] Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, Se-da Yayınları, Ankara, 1985, s. 100; Mircea Eliade, Dinler Tarihi, s. 94-115.

[12] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 94, 97.

[13] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, Süleymen Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2002, s. 233.

tasavvurlardan kaynaklanır. Schmidt'e göre ise Yüce Tanrı Göksel Tanrıya indirgenemez mantıkî nedenlere ilişkin düşüncelerin bir ürünüdür, insanın köken ve var oluşunun nedenleri ile ilgili olarak bilinçlenmeye ilişkin entelektüel ihtiyacından doğar. Yüce tanrı zaman ve mesafe olarak uzakta olan bir tanrıdır, aktif bir varlıktan ziyade sitatik bir içkinliktir.[14] Eliade ise Yüce Tanrı fikrinin, nedensellikle belli bir ilişkisi olan, ama daha çok kendini varlık probleminin ortasında bulan bütün insanların oluşturduğu bir olgudan kaynaklandığı görüşündedir.[15] O âlemin yaratıcısıdır ama yarattıktan sonra uzaklara çekilmiştir. İnsanlar ve kavimler onunla ancak dua, kurban ve takdisle canlı bir şekilde ilişkiye geçebilirler. Bunun için insanlar ihtiyaçlarında yakın çevrelerinde hissettikleri (büyü objeleri, tabiat ruhları, atalar vs.) kuvvetlere yönelirler.[16] Yalnız şu var ki bir dini meydana getiren ve onda birliği sağlayan ilahi suretteki mit, rit, kült, ilah şeklindeki unsurlar ne kadar çok olursa olsun, onların ifadelerinin hep ilkörneğe, ilkel biçimin özüne dönme eğiliminde olduğu görülür. Bununla birlikte, göksel tezahürler hiçbir zaman basite indirgenemez. Onlar ilah olabilecekleri gibi, evrensel güç, hükümran bir varlık da olabilirler.[17]

İlkel kavimlerin Göksel tanrılarından hiçbiri belirgin değildir. Çok tanrılı dinlerde de daimi bir gök ilahından bahsedilmez. Göksel Tanrıdan söz açmak O'nun "kuvvet, yaratma, hâkimiyet ve yasa koyucu" özelliklerinden bahsetmek demektir. O'nun başlıca özellikleri yaratıcı, güçlü, âlim ve âdil oluşudur. O, dünyanın ve insanların yaratıcısıdır. Eserini yarattığı gibi yaşatır ve öldürür de. O, silahları ve aletleri veren, beşeri sosyal düzeni ikame eden, iyilikleri mükâfatlandıran, kötülükleri cezalandırandır. Dinî ibadetlerin ortaya koyucusu, ahlaki kanunların vaz edicisidir.[18]

Sümerce "parlak, parıldayan" anlamındaki Dingir, Akadça'ya aynı anlamda Ellu olarak geçer. Dingir zamanla yerini kişiselleştirilen Anu'ya bırakır. Babil'in esas tanrısı Anu olur. Ünvanları İl şame, Ab şame, Şar şame yani "Gök Tanrı, Gök Baba, Gök Kral"dır. Uruk'taki tapınağı E-an-na, "gök evi"dir. O, gökte ikamet eden, taht üzerinde oturan bir

[14] Raffaele Pettazzoni, **"Yüce Tanrı İnancının Fenomenolojik Yapısı ve Tarihsel Gelişimi"**, Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri, Çev: Mehmet Aydın, Konya 2003, s. 73-74.
[15] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 85.
[16] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, s. 233.
[17] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 88.
[18] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, s. 233.

tanrıdır. Yıldızlar onun askerleridir. Çünkü evrensel hâkim olarak savaşçı bir tanrıdır. Fakat hayattaki etkinliğini zamanla kaybeder.[19]

Daimi bir Göksel ilahtan bahsedebilmek için "hükümranlık" diyebileceğimiz gücü hesaba katmak gerekir. Bu özelliği tam olarak gösteren ilk Tanrı Yahve'dir. Yahve'nin gücü mutlaktır, iradesini gerçekleştirmesinde sınır yoktur. Her şeyi yaratabilir ve yok edebilir, canlı bir kişiliktir. Karşı konulamaz hâkimiyeti ile rahmetini de, kızgınlığını da istediği gibi gösterir. Gücünü fırtına ile sergiler, gök gürlemesi O'nun sesi, şimşek de ateşi ve oklarıdır.[20] Gök, eski İsrailde Yahova'nın ikamet yeridir. Yahova "gök benim kürsüm ve yer benim ayak zeminimdir" der. Mezopotamya'daki "gök çadırı, yıldızlar örtüsü" motifi bu şekilde geri döner. Daha sonra Yahova yerini göğe bırakır, Ona Şamaim denir.[21] Mezmurlar'da "Gözlerimi gökte oturan sana kaldırıyorum" ifadesi geçer.[22]

Hıristiyanlıkta İsa, Tanrıya "gökte oturan babamız"[23] diye hitap eder. "Göğe ve sana karşı günaha girdim" denilir.[24] Tanrının tahtı bir gökkuşağıyla çevrilidir.[25] Bu temalar Hıristiyan sanatında çokça işlenmiştir. Teslis'in birinci unsuru olan Baba ile üçüncü unsuru Ruhu'l-Kudüs'ün temsili şekilde tasvirleri, İsa'nın da insan şeklinde tasvir edilmesine zemin hazırlamış, zamanla başka yüce varlıkların da simgelenmesine yol açmıştır. Nitekim bu simge hadisesi İsa'nın Vaftizi ile "Göğe Yükseltilme"sinde de görülür. Dahası geçen yüzyılın Batılı sanatçılarından çoğu, Tanrıyı yaşlı bir adam, Haç'ını taşıyan bir papa veya imparator, şimşek çaktıran Jüpiter şeklinde tasvir etmekle bu simgesel anlayışı sürdürmüştür.

Müslümanlıktan önce Araplar putlara taparken, bunlardan en yüce saydıklarına Allah, öteki tanrılara da "ilâh" demişlerdir.[26] Daha sonra İslam'ın bildirdiği Allah ise göğün en yüksek katına istiva etmesi, gökte olması, dünya semasına inmesiyle göksel özellikler

---

[19] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 94-96.
[20] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 129-130.
[21] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, s. 34.
[22] Mezmurlar: 123: 1.
[23] Matta, 6: 9.
[24] Luka, 15: 21.
[25] Vahiy, 4: 3.
[26] İbnül Kelbî - Mihail Nuayma, **Geçmişten Günümüze Putlar**, Çev: Erdinç Doğru, Kemal Çelik, Fecr Yayınları, Ankara, 2005, s. 18.

gösterir. Bu çerçevede bazı ayetler şunlardır: "Rahman arş'a istiva etti."[27] "Sonra arş'a istiva etti."[28] "O'nun kürsisi gökleri ve yeri kuşatmıştır."[29] "Üstlerinden, Rablerinden korkarlar."[30] "Gökte olanın sizi yere batırmayacağından emin misiniz? Yoksa siz gökte olanın üzerinize taş yağdıran bir fırtına göndermeyeceğinden emin misiniz?" [31] "Allah işini gökten yere düzenler, sonra O'na yükselir."[32] "Melekler ve ruh ona yükselir"[33] "Ey İsa seni vefat ettireceğim ve bana yükselteceğim."[34] "Firavun dedi ki: Ey Haman, bana yüksek bir kule yap ki, sebepler elde edeyim, yani göklerin yollarına erişeyim de Musa'nın ilahına çıkıp bakayım. Çünkü ben onun yalan söylediğini sanıyorum."[35] "Güzel söz O'na çıkar, onu da Salih amel yükseltir."[36] "O (Kuran), hikmet sahibi, çok övülen Allah tarafından indirilmiştir."[37]

Mısır'da gök dişil, yer ise eril özelliğe sahiptir. Gök tanrıçası Nut, yer tanrısı Geb'e bağımlıdır. Çinlilerde ise tam tersine gök erkek, yer dişi gücü temsil eder. Yang ve Yin birbirini tamamlayan iki kozmik ilkedir. Daha sonra yer etkin rolünü kaybetmiş, gök imparatorun atası ve ezeli sureti olmuştur.[38] Eski Çin metinlerinde Göksel Tanrının iki ismi vardır. "Tien" (Gök, Göğün Tanrısı) ve "Şang-Ti" (en yüce hâkim, yüksekteki Rab). Dokuz semavi bölgenin tepesinde oturan yüce ilah "Gök", kâinatın düzenleyicisidir. İmparator t'ien-tes "göğün oğlu"dur. Yeryüzünde tanrının ulağı ve vekilidir, Gök adına hükümdarlık yapar. Gök, hanedana ait bir Tanrı inayetidir, her şeyi gören ve kanun veren güçtür. Ayni zamanda o, yeminlerin tanrısıdır. İnsanlar günün aydınlığı ve şafak üzerine ant içerler, üstlerinde sürekli parlayan mavi gökyüzünü şahit gösterirler. Hükümdar, kanunların koruyucusudur. O, sadece cemiyetin düzenini sağlamaz, aynı zamanda tabiattaki düzenin normal sürmesini, toprağın verimliliğini de sağlar.[39]

---

[27] Taha: 5.
[28] Araf: 54, Yunus: 3, R'ad: 2, Furkan: 59, Secde: 4, Hadid: 4.
[29] Bakara: 255.
[30] Nahl, 50.
[31] Mülk: 17.
[32] Secde: 5.
[33] Mearic: 4.
[34] Ali İmran: 55.
[35] Mümin: 36-37.
[36] Fatır: 10.
[37] Fussilet, 42.
[38] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, s. 34.
[39] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 92-93.

Kutup halkları Yüce Tanrıyı birçok isim ve isnadlarla anarlar. Samoyedler, yedinci gökte oturan “Num”a (Gök) taparlar. Fakat bununla anlatılmak istenen bütün kâinattır. Koryaklar semavi yüce Tanrı'yı “yüksekteki bir yüce hâkim”, ‘gözetici”, “Var olan”, “kuvvet, dünya” diye zikrederler. Aynu’lar “Kamui” (gök) derler, onu “göğün ilahi efendisi”, “gök tanrı”, “dünyaların ilahi yaratıcısı”, “koruyucu” olarak da tanırlar. Koryakların Tanrısı “gök köyünde” oturur. Orta Eskimolar da tanrıların gökte oturduğuna inanır ve onu “göksel varlık” diye anarlar.[40]

Tengri kelimesi, tarih öncesinden beri Asya kıtasında var olagelmiş ve ifade ettiği anlam Çin sınırından Güney Rusya’ya, Kamçatka’dan Marmara denizine kadar bütün Asya kıtasında kullanılagelmiştir. Hem “Gök”, hem de “Tanrı” anlamına gelen Tengri kelimesi Türk ve Moğol söz dağarcığına aittir. Çok tanrılı olan Altay halkları Tanrılarını ve Yüce Tanrıyı ifade etmek için bu kelimeyi kullandıkları gibi Türkler ve Moğollar tarihleri boyunca kabul ettikleri evrensel dinlerin hepsinde de Tanrı kelimesini aynen korumuşlardır.[41] Büryatlar O’na “Tengri”, Volga Tatarları “Tengere”, Beltirler “Tingir”, Yakutlar “Tangara” ve Çuvaşlar da “Tura” derler. Çeremisler semavi tanrıya “Gök” anlamında “Yume”, Ostyaklar ve Vogullar “Num ture” (çok yüce, yüksekte yaşayan), daha güneydeki Irtiş Ostyakları ise anlamı “parlak, ışıklı, aydın” olan “Senke”den “Num Senke” (yüksekten gelen Senke) ve “Yem Senke” (İyi Senke) derler.[42]

Tanrı kelimesi Tanrısal olanı ifade etmek için kullanılmıştır. O’na ilk önce Hun’larda rastlanır. Metinler onu “ulu, ak ve göksel, ezelî-ebedî” olarak tanıtır, çok “güç”lüdür. Orhun yazıtlarında “üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış” denilerek ilk kozmogonik bir eyleme imada bulunulur. O’nun açıkça “Yaratıcı” olarak nitelenmesi açık olarak Yakutlar, Altaylılar ve Buryatlar’da görülür. Dünyanın düzeni, toplumun örgütlenmesi, insanların yazgısı Tanrıya bağlıdır. Bunun için Hakanlar ünvanlarını gökten alır.[43] Çin kaynaklarına göre “Göğün doğurduğu” ya da “Göğün oğlu”, ünvanlarını kullanırlar. Örneğin hükümdar Şa-po-lüe

---

[40] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 88-89.
[41] Mircea Eliade, **İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Çev: Lale Arslan, c. 3, Kabalcı yayınları, İstanbul 2003, s. 12-13.
[42] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 89-90.
[43] Mircea Eliade, **İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, s. 12-13.

için “t’ien-tes”, Mo-ç’o için ise “t’ien-nan” tabiri geçer.[44] Ancak “t’ien-nan” tabiri Çin hükümdarı için kullanılan “t’ien-tes” (göğün oğlu) ile aynı anlamda değildir. “T’ien-nan” Türkçe’deki gibi “Tanrısal”, “kutsal” anlamına gelir.[45] Hükümdar Gök Tanrının vekil ve ulağıdır. Tanrıya tapınma, hükümdarın şahsında birlik halinde sürdürülür. İmparatorluk parçalanıp hükümdar gidince Gök Tanrının da hayatta etkinliği görülmez.[46]

Moğollar göğün her şeyi gördüğüne inanırlar. Yemin ederken, “Gök bilsin ki” “Gök şahit olsun” derler. Dua ederken “gök bunu bilsin” derler. Gökle ilgili kuyruklu yıldız, kuraklık, su baskını gibi işaretleri Tanrının (hoşnutsuzluğunun) haberleri ve düzenlemeleri olarak yorumlarlar. Komutanlar seferlerden önce Tanrıya yakarmak için dağ tepesine çıkar, ordu da çadırlarına çekilir ve dua ederler.[47] Her şeyi bilen ve gören “Gök Tanrı”, kanunların koyucusu ve evrenin idarecisidir, ancak O bunu doğrudan doğruya değil yeryüzünde temsilcisi olan hanlar aracılığıyla yapar. Mengü-Han’ın Rubruk vasıtası ile Fransız Kralına gönderdiği mektupta, Moğolların iman formülü görülmektedir: “Ezeli ve ebedi tanrının emri budur. Gökte bir tanrı vardır, yeryüzünde de bir Hakan, tanrının oğlu Cengiz Han olacaktır." Cengiz Han’ın mühründe de “Gökte bir tanrı, yeryüzünde bir Han. Dünyanın efendisinin mührü." ibaresi yazılıdır.[48]

Genel olarak denilebilir ki, Ural-Altay kavimlerinin Göksel ilahları diğer ırklarınkine göre ilk özelliklerini daha iyi muhafaza etmiştir. Tanrı fırtına ve gök gürültüsüne dönüşmediği gibi, onların inançlarında kutsal evlilik de yoktur. Kuzey Amerika kavimlerinin mitolojilerinde olduğu gibi, Ural-Altay kavimlerinin inançlarında da gök gürültüsü bir kuş şeklinde canlandırılmakla beraber, ona kurbanlar sunulmamaktadır. Bütün bunlara rağmen dinî hayatın tümü Yüce Tanrıya inançla dolu da değildir.[49] Tengri, Sümerdeki “Dingir” ile de ses, biçim ve anlam bakımından yakınlıklar içerir.[50] Muhtemelen tarih öncesi zamanların başlangıcında (dördüncü bin yıl öncesinde) Orta Asyadan Mezopotamyaya getirilmiştir. Buradan en erken proto Türklerin Gök Tanrıya

---

[44] Lıu Mau-Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 246, 319, 590.
[45] Lıu Mau-Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 589.
[46] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 14.
[47] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 14.
[48] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 92.
[49] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 94.
[50] Hikmet Tanyu; **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 7.

sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Gök Tengri daha çok, ilk Türklerin dinî hayatının Orta Doğu ve Akdeniz bölgesindeki dinî hayatın yapısından çok Hint-Avrupa ırklarının dinî hayatına yakınlığı dolayısıyla, Hint-Avrupa Gök Tanrısına benzemektedir.[51]

B – TÜRK DİNİNDE GÖK

a - Hunlarda gök

Değişik lehçelerde Hun, Kun, Sun, Gun denilen[52] Hun'ların, gök, göğü tamamlayan yer ve bu ikisi arasında doğurulmuş insandan oluşan üçlü bir evren anlayışına sahip olduğu bilinmektedir. Ancak var olan doğal evrenin aşkın bir nedeni yoktur ve evren şimdi nasılsa evvelce de öyledir.[53] Çin kaynaklarına göre Hakan'a "Tengri Kut Şanyu (göğün oğlu, gök gibi büyük) denilmektedir.[54] Bu ise onun gök tarafından yaratıldığından, göğün tek neden olduğundan, dolayısıyla kozmolojik bir eylemden bahsetmek demektir. Hun Yabgusu Laoşang'ın Çin imparatoruna yazdığı mektubunda "Gök ve Yerin yarattığı, Ay Ata ile Gün Atanın koruduğu Hun'ların büyük Tanju'su"[55] ifadelerini kullanmasından da bu gerçek açıkça anlaşılmaktadır. Yabgu'nun her gün iki defa olmak üzere, sabahleyin doğan güneşe, akşamleyin aya karşı tazimde bulunması da bu ifadeden olsa gerektir. Ayrıca yabgu, ilkbaharda yapılan büyük kurban törenlerine katılır ve töreni yönetirdi. Çünkü Hun'larda Gök, diğer kozmik olgular içinde en üst seviyede görülür, insanları etkiler ve adına kurbanlar kesilirdi. Gökten başka aynı zamanda atalara, yere, ruhlara ve tanrılara da kurbanlar kesilirdi [56]

Çin kaynaklarında Türklerin güneş, atalar, göğün ruhu ve dağ kültünden bahsedilmektedir.[57] Türkler beşinci ayın ortalarında Tamir nehri kenarında toplanıp

---

[51] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 94, Dipnot: 130.
[52] Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 41.
[53] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Kömen Yayınları, Konya, 2002, s.24-26
[54] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.87
[55] Marcel Brion, **Asya ve Avrupa'da Hunlar**, Çev: Reşat Uzman, Çatı Kitapları, İstanbul, 2005, s. 36.
[56] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 67-68 ; Ayrıca Gumilev, Hunlar, Çev: Ahsen Batur, 2. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.114.
[57] Lev Nikolayaviç Gumilev, **Eski Türkler**, Çev: Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 116.

göğün tanrısına adak adıyor ve çok sayıda koyun ve at kurban ediyorlardı. Göğün lütuf, irade, gazap özellikleri vardır.[58]

İlk göksel inançlar böylece Türklerde görülür. Bu inancın Çin'den gelme ihtimali yoktur, çünkü Doğu Asya halkları çok-ruhçu inançlara sahiptir. Hun'ların ise ruhlarla olan ilişkilerinin dinî bir tarafı yoktur. Ahirete inanıyor, öbür dünyayı bu dünyanın bir devamı olarak görüyorlardı. Gösterişli bir şekilde göğe tazim ve kozmosu insan suretinde görme kültü ise Hun'lara batılarında bulunan Ting-Ling'ler ve Yüeçi'lerden (Pers dilli Turanîler) gelmiştir.[59] Kıpçakların uzak ataları olan Ting-Lingler Kuzey Avrupa'ya has olan (ama asla İskandinav olmayan) sarı saç, mavi göz, kalkık burun, gür sakal çizgileri taşıyan Hyung-nuların bünyesine katılmış bir halktır.[60] Eberhard'a göre ana yurtları Orhon havalisi olan Ting-Ling'ler Hyungnu'ların bir gurubudur, Tölös'ler gibi Türk'türler ve bunda şüphe de yoktur.[61] Hyungnu kavimlerinde galip surette Gök kültü, güneş kültü ve aya tazim vardır. Bununla birlikte yer kültü de görülür. Bahar bayramları bereketten çok yer kültü ile ilgili bir bayramdır.[62]

Hun Gök kültüne Budizmin tesiri yoktur, çünkü Hunların tarihte ortaya çıktığı M.Ö. 2. ve M.S. 1. yüzyıllarda Budizm henüz Orta Asyaya yayılmamıştı. İran etkisi de yoktur, zira Zerdüştlük hiçbir zaman Perslerden başka bir kavmin dini olmamış, Maniheizm ise daha ilerde ortaya çıkacaktır.[63]

Çin'in de tesiri olmamış,[64] tam aksine Gök dini ve bilhassa içindeki güneş ve yıldız kültü, aslen bir Türk kabilesi olan Chou'lar tarafından M.Ö. 1050'li yıllarda Çin'e taşınmıştır.[65] Hatta daha da öte Sümerlerle olan bağı nispetinde Türk Gök kültü, İran, Çin ve Japon kozmogonilerine menşe vazifesi görmüştür. Zira Çin'de halkın yer kültüne bağlı kalırken gök kültünün seçkinlere has olması, hükümdarın göğün oğlu

---

[58] Lıu Mau-Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 590-591
[59] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hunlar**, s.114-115.
[60] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Avrasyadan**, s. 159-175.
[61] Wolfram Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, Çev: Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 70-71.
[62] Wolfram Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 94.
[63] William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev: Alaeddin Şenel, 3. baskı, Ankara 1994, s. 85-86.
[64] Lıu Mau-Tsaı, yağma öncesinde ve bir cenaze üzerine tapınakta yapılan dua ve içki alemine istinaden Çin tesiri olduğu yönünde, yanlı ve zayıf bir iddiada bulunuyor. Bu iki olgu bir etki olduğunu ya da Tanrı veya ruh anlayışını açıklayacak kadar sağlam deliller değil. Lıu Mau-Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 595.
[65] Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları,Ankara, 1995, s. 33-35.

ünvanını taşıması, göğün erkek yerin dişi addedilmesi, on iki hayvanlı takvimin kozmogonik esaslı olması hep aynı ortak köke işaret etmektedir. Çünkü sözü geçen hususlar Türklerde karakteristik olarak bulunmaktaydı.[66]

Chou'larda, temelde gök ve yerin temsil ettiği iki ilkeye dayanan evrenselci bir Gök kültü vardı. Evrenselcilik merkeziyetçi devlet dini tarzındaydı. Kainatın çeşitli tezahürlerini, zaman ve mekan içinde tüm evreni kapsayan bir düzen olarak açıklıyordu. İki kültür arasında etkileşim daha sonra da devam etmiş ve evrenselcilik Çin'le birlikte komşularına da geçmiştir.[67] Gök kültü böylece Çin'de yüksek Tanrı işlevine bürünmüş, kontrol edici ve düzenleyici özelliği ile Çin tanrılarının başı olmuş, nihayet sistemli felsefî bir düşünce haline dönüşmüştür. Buna mukabil Hunlarda benzeri şekilde sistemli düşünce görülmez, çünkü bu düşünceler Hunlarda sözlü kültürle aktarılmış, dolayısıyla gelişme imkanı bulamamıştır.[68]

Buradan hareketle Chou'ların tesiriyle oluşmuş Çin Gök kültü bütünüyle Türk düşüncesi denemezse de, daha sonra farklı bir mahiyete bürünen Çin Gök kültünün temelini oluşturmuştur denebilir. En eski kaynak olarak Chou kültürünü Türk Gök kültünün hareket noktası kabul etmek sakıncalar içerebilir. Ancak yine de Hunlar ve daha sonraki Türkler arasında, başta Tengri olmak üzere Gök, ay, güneş, yer, atalar kültü gibi dinî ve kültürel ögelerin sürekliliği ve bunların ortak varlığı göz önüne alınırsa, Chou'ların düşüncelerindeki Türk kozmogonisinin izlerini sürmek mümkün görülebilir.[69]

b - Göktürklerde Gök

Eski Türk dini ile ilgili ilk temel kaynakları Gök Türkler bırakmıştır. Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında yaşayan Gök Türkler, Gök Tanrı'ya inanıyorlardı. Onların inançlarıyla ilgili özgün ilk işaretler Orhon kitabeleri'nde verilmektedir. Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında gökle ilgili olarak, "üze kök tenri asra yağız yer kılındıkda ekin ara kişi oglı kılınmış" yani "Yukarda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldıkta,

---

[66] Hilmi Ziya Ülken, **Türk Tefekkür Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.26-28.
[67] Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2001, s. 19-20.
[68] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Kömen Yayınları, Konya 2002, s.18-19,s.29.
[69] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s.19-20.

ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış"[70] denilmektedir. Burada göğün ve yerin ayrılması kozmogonik bir sonuca, mimarı Tanrı olan bir var oluşa işaret etmektedir.[71] H. Güngör'e göre, ibare deist bir anlayışı içerecek şekilde kozmogonik esasları belirlemektedir.[72] Çünkü kılındı sözcüğü doğrudan yaratma anlamı ifade etmediği gibi, yoktan yaratma anlamına da hiç gelmemektedir. Metin sadece ilk yaratma eylemine, kozmosun var oluşu ve insanoğlunun yaratılışına işarette bulunuyor. Hemen devamında mitsel yaratmadaki ilk kaos haline paralel olabilecek toplumsal bir kaostan "düşmanları çok kendileri dağınık ve teşkilatsız Türk milletinin ili ve töresinin düzenlenmesinden"[73] bahsedilmekle ikinci dereceden bir kozmogonik anlatı üslubu kullanılmış oluyor ve alemin yaratılışından bahsediliyor.[74] Her halükarda, evrenin düzeni, dolayısıyla toplumun ve insanların yazgısı da Tanrıya bağlıdır.[75] Ama yine de alemin nasıl ve kim tarafından yaratıldığı meçhul kalıyor. Çünkü Yaratıcı bir Tanrı'dan bahsedilmiyor, sadece gök ile yer zikrediliyor. Bunlarsa yaratma eyleminin faili değil nesnesi görünüyor. Aynı şekilde insanlar da fail değil objedir.[76] Gök Tengri'nin yaratıcı vasfından bahseden bir belge de yok. Ancak yazıtlarda dileyen, buyuran, öldüren, ceza ve ödül veren Tanrı kişileştirmesiyle ilgili açık ifadelerin yer alması, insanları tanrının yaratmış olduğu yorumlarını kuvvetlendiriyor.[77] Hatta "Gök Tanrı ve asra yer" ilkeleri birbirini tamamlayan, yer ve sema, aydınlık ve karanlık, erkek cevher ve dişi cevher şeklinde anlaşılırsa, açıkça insanın bu ilkelerin birleşmesinden vücut bulduğu söylenebilir. Böylece insanı yer ve gök arasında yaratan Tanrının, yeri ve göğü yaratabileceği de anlaşılmış olur.[78]

Göktürk yazıtlarındaki Gök kültü İran ve Çin kaynaklarındaki düalist yapılı kozmogonilerden farklıdır. Onlara nazaran daha çok monist bir ilkeye dayalıdır ve bu esas üzere iki ilkeli evrenselci bir sistem oluşturulmuştur.[79] Bu itibarla Göktürkler'de Gök kültü hala, Çin'deki kadar sistematik olmasa da Hun'larda mevcudiyetini devam ettirip gelen Çu'ların evrenselci gök kültü idi. Zira bu kozmogoni Çin sınırlarını

---

[70] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Cilt 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,1994 s. 28-29
[71] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s.13.
[72] Harun Güngör, **"Eski Türklerde Din ve Düşünce"**, Türkler Ansiklopedisi, c. 3, s. 265.
[73] Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, 12. baskı, Boğaziçi Yayınları,İstanbul 1988, s.20.
[74] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s. 32-34.
[75] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 13.
[76] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s. 37.
[77] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 69-70.
[78] Hilmi Ziya Ülken, **Türk Tefekkür Tarihi**, s.29.
[79] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s. 66.

aşmakla kalmamış, batıya, Başkurtlara kadar yayılmıştı. Başkurtlar, Göktürkler gibi yaruk ve kararık (yin yang) ilkelerine inanıyordu.[80]

Gök Türklerin inanç ve telakkilerinin epeyce gelişmiş olduğu bıraktıkları yazılardan belli olmaktadır. Hakan ve beyler Tanrıya minnet ve şükranlarını ifade ediyor. Çünkü onları tahta çıkaran zafer veren, Türkleri koruyan Türk Tanrısı Gök Tanrı'dır. Tanrı adı tek başına, başka Tanrılarla karıştırılmaksızın geçmekte; bazen gök, bazen de yer su ile beraber de kullanılmaktadır. Gök Türk ve ilk Uygur Hakanlığı devrinde maddi tasavvur edilen gök ile onun sahibi olan ruh birbirinden ayırt edilmemiş görünmektedir. Ancak Gök Türk ve ilk Uygur yazıtlarında kuzey ormanlarında meydana gelen ibtidai Şamanizm unsurları da pek azdır.[81] Şamanizm tesirinin azlığı ile iki ilkeli yer gök anlayışına dayanan evrenselci sistemin varlığı Gök Türklerde oldukça gelişmiş manevî bir sistemi, monizmi ortaya koymaktadır.

c - Uygur'larda Gök

Göktürk alfabesiyle yazılmış Irg Bitig adlı Uygurca eser, Göktürk'lerde olmayan yaratma öncesi ilk kaos halini tasvir ederek mitsel anlatımdaki bir boşluğu doldurmaktadır. "Üstte duman durdu, aşağıda toz durdu. Kuş oğlu uçarak yolunu kaybetti, yavru geyik koşarak yolunu kaybetti, insan oğlu yürüyerek yolunu kaybetti. Yine Tanrı nezdinde üçüncü yılda hep sağ salim tamamen bir araya gelmişler, hep memnun olur, sevinirler. Bunu biliniz, iyidir bu."[82] Bu tasvirde adeta yanardağların faal olduğu, yer kabuğunun tam olarak şekillenmediği dünyanın ilk zamanlarına atıfla "yukarının yanıp yanıp sönmesinden, aşağının ise kül oluşundan;"[83] bu ortamda insanların, hayvanların, kuşların yolunu kaybettiğinden; bu durumun temsilen üç yıl sürdüğünden ve nihayet bu karmaşanın gökyüzünün lütfu ile sona erdiğinden bahsedilmektedir.

Benzer bir anlayış bu tasviri destekleyecek şekilde üçüncü Uygur metninin Çince çevirisinde şöyle geçmektedir. "İşitildiğine göre, Gök ile yer birbirinden ayrılıp, güneş

[80] Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, s.54-55.
[81] Abdülkadir İnan; **Eski Türk Dini Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s.16.
[82] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Cilt 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.76.
[83] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s.33.

ve ay feyzini saçmaya başlayınca, Tanrıdan buyruk alan bir oymakbaşı, bütün dünyayı çevresine alakalandırıyor, faziletiyle kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar. Onun cezaları gayet haşmetli idi. Hudut dışında olan ona sığınmak için dönüyordu."[84] Burada yer ve göğün artık düzene girdiği ve buna paralel olarak toplumsal bir düzenin de bulunduğu anlaşılmaktadır.

Uygurlarda Göktürklere nazaran daha açık bir yaratıcı fikrinin olduğu açıktır. Bunda Uygurların başka dinleri kabul etmiş olmalarının payı vardır. Uygurlar, Maniheizmi kabul etmekle Göktürklerin Gök kültünden uzaklaşmışlar, İran tesirinde kalmışlardır. Gök, yer ve zaman; Türk Mani metinlerinde "yücelerde tanrı, altta insanoğlu," "üstte tanrı yeri, altta cehennem yeri" şeklinde düalist bir yapıyla anlatılmıştır.[85] Öd-Tengri adlı zaman tanrısı Ödleg adı altında astrolojik vecheler almış, Zurvan, Zaman-Yezdan ve Yezdan şeklinde anılır olmuştur.[86] Zurvanizm'de var oluşun temelinde tek bir kaynak varken sonradan iki kök yapı ortaya çıkmıştır. Varlık, nurla karanlığın karışmasından, mücadelesinden meydana gelmiştir. Aslında yaratılışın sebebi nurun mağlup olmasıdır. Zurvan'ın oğlu Hormuzta yenilince karanlığa hapsedilmiş, bunun üzerine yer, gök ve bu ikisi arasındaki canlılar meydana gelmiş, onun nitelikleri olan su, ateş gibi unsurlar da evrenin yapı taşları olmuştur.[87] Maniheist ve Budistlere ait metinlerde ise Tanrı adı Gök Türklerdeki anlamıyla kullanılmakla birlikte maddi varlık sayılan gök" ayırt edilmektedir.[88]

d - Diğer Türk topluluklarında Gök

Hem "Gök" hem de "Tanrı" anlamına gelen Tengri kelimesi, bütün Türk topluluklarında Tanrısal olanı ifade etmek için kullanılmıştır. Tengri, "Tanrı" anlamının yanında "Gök" anlamını da ifade eder. Büryatlar O'na "Tengri", Volga Tatarları "Tengere", Beltirler "Tingir", Yakutlar "Tangara" ve Çuvaşlar da "Tura" derler. Çeremisler semavi tanrıya "Gök" anlamında "Yume", Ostyaklar ve Vogullar "Num ture" (çok yüce, yüksekte yaşayan), daha güneydeki Irtiş Ostyakları ise anlamı "parlak,

---

[84] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Cilt 2, s.40
[85] Bahaaddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, s. 715
[86] Emel Esin, **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul 1978, s.125
[87] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s.63
[88] Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, s. 17.

ışıklı, aydın" olan "Senke"den "Num Senke" (yüksekten gelen Senke) ve "Yem Senke" (İyi Senke) derler.[89]

Semavi tanrıların isim, sıfat ve ünvanları, onların işlev ve karakterlerini de ifade eder. Beltirler "en merhametli" Kayra-Han'a ve "yargılayıcı efendi" Cayan'a dua ederler. Minusinsk Tatarları tanrıyı "Toprağın Yaratıcısı" Car Cajanı diye anarken Yakutlar "bilen efendi yaratıcı" Urün Ayı Toyun"şeklinde anar. Altaylılar "Ulu" Ülgen veya "çok büyük" Bay Ülgen derler, ona dualarında da "apaydın" anlamında "Ak Ayas" derler. Ostyaklar ve Vogullar Türem ismine sıfat olarak "yüce, aydın, beyaz, en yüce, yüceden gelen parlak ışık" kelimelerini eklerler. Dualarda ve edebi metinlerde semavi tanrı sık sık "Baba" diye anılır.[90]

Bu isimlerin basit sıralanışı bile, Ural Altay kavimlerinin inandıkları tanrıların semavi karakterini gözler önüne serer. Tanrı gökte, yedinci, dokuzuncu veya on altıncı katta oturur. Onun tahtı, göğün en üst katında veya kozmik bir dağın tepesinde bulunur. Bundan dolayı Abakan Tatarları Gök Tanrı hakkında "Gök"; Buryatlar "altın ve gümüş gibi parlayan ev"; Altaylılar da "altın kapılı" ve "altın tahtlı saray" derler. Buryatlar da yakarışlarında göğe "baba" yere de "ana" derler. Böyle olmasına rağmen, Ural-Altay kavimlerinde hierogamiye rastlanmaz. Yüce Gök Tanrı, insanların ve yeryüzünün yaratıcısıdır. O "her şeyi meydana getiren baba"dır. Görünen ve görünmeyen her şeyi yaratan, yeryüzünü devamlı ürünlü kılandır. Vogullarca "Numi-Tarem" sadece yaratan değil, aynı zamanda insanları uygarlaştıran, onlara balık tutmasını vs. öğretendir.[91]

Yakutlarda tek bir yaratıcı yoktur. İlk ve büyük yaratıcı varlık Ürüng-Ayıg-Toyon'dur. "Ürüng" beyaz, "Ayıg" yaratan "Toyon" da tanrı demektir. Toyon için Ayığ Tangara yani yaratıcı gök adını da kullanırlardı. Ancak Ayığ, aynı zamanda yaratıcılık ve iyilikle ilgili şeyleri temsil eden melekler ve ruhların umumî adıdır. Asıl yaratıcı varlık "Beyaz-Yaratıcı" olarak görünmektedir. O diğer yaratıcı varlıkların en üstünde olan iyi bir ruh ve büyük bir varlıktır. Evreni yaratan, yeri ve havayı var eden, insana can veren, dünyayı idare eden, toprağın verimli olmasını sağlayan, insanlara çocuk veren, hayvanları çoğaltan, bolluk veren odur. Bununla beraber Ögel, radloff'a atfen

---

[89] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 89-90.
[90] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 90.
[91] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 90-91

Yakutların dünyanın yaratılışı ile pek ilgilerinin olmadığını, dünyanın başlangıçtan beri zaten varola geldiğine inandıklarını dolayısıyla Yakutlarda yaratmanın olmadığını ifade etmektedir.[92]

Türk kozmogonisi yetkin ifadesini Altay Türklerinde bulmuştur. Yaratıcı varlık Bay Ülgen'dir. Kuday da demektedirler. Bütün varlığı o yaratmıştır. [93]Yeri, hiçbir şey yokken sudan yaratmış, üzerine de göğü bezemiş ve üç balık yaratıp dünyayı onların üzerine yerleştirmiştir. Akabinde yer ve gök arasında, ay ve güneşin ışıklarının değdiği altın dağa ikamete çekilmiştir. Altay Tatarları ve Yakutlar tanrılarını yaratıcı olarak niteler. Buryatlara göre tanrılar insanı yaratmış, insan da kötü ruhlar yeryüzüne ölümü ve hastalıkları yayıncaya dek mutlu yaşamışlardır.[94] Altaylıların Tengrisi her şeyi bilendir.

İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre Başkurtlar, kış yaz, yağmur rüzgar, ağaç, hayvan, insan, su, gece gündüz, ölüm, hayat ve yer gibi varlıkların her biri için ayrı birer tanrı bulunduğuna inanırlardı.[95]

---

[92] Bahaaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 1, 3.baskı, Ankara 1988 s. 430-431
[93] Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, 1976, s.19
[94] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 12-13.
[95] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 10.

II. BÖLÜM

GÖK TANRI İNANCININ DİNÎ TİPOLOJİSİ

A – TÜRK DİNİNİN GENEL FENOMENOLOJİK YAPISI

a – Türk Dininin Adı Üzerindeki Tartışmalar

Türklerin İslamiyet'ten önceki inanç sistemleri hakkında Toyonizm, Şamanizm, Gök Tanrı İnancı, Tek Tanrı Dini gibi terimler kullanılmıştır. Ayrıca bu terimlerin anlamı üzerinde de farklı görüşler dile getirilmektedir.

Ziya Gökalp'e göre tarih sahnesine çıktığı zamandan itibaren eski Türklerin dini sistemine Toyonizm ya da Nom adı verilir. Toyonizm, Şamanizm'den farklı olan özel bir dindir. Türklerin dini Şamanizm değildir.[96] Avrupalılar Türklerin tüm dini sistemlerine Şamanizm demekle yanılmışlardır. Şamanizm, geçmişte anaerkil totemizm döneminden kalmış ve Toyonizm'den sonra sihir mahiyetine girmiş bir büyü sistemidir.[97] Gökalp Toyonizm'i, Léon Cahun'a itiraz ederek Türklerin Budizm'e değil, yaratılıştan Toyonizm'e eğilimli olduklarını belirterek savunur.[98] Oysa Türkçeye Çinceden geçen "toyun," rahip anlamına gelir.[99] Abdülkadir İnan Toyonizm'i Budizm şeklinde anlar ve itibarî de olsa Türk dinine Toyonizm denemeyeceğini ifade eder.[100] Her biri Gökalp'in öğrencisi olan F. Köprülü, O. Turan, M. Eröz gibi Türk kültür tarihçileri de aynı görüşü benimserler.[101]

---

[96] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Toker yayınları, İstanbul, 1995, s. 13.
[97] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 25-26.
[98] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 13.
[99] İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 41.
[100] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.1.
[101] Ünver Günay, Harun Güngör; Türk Din Tarihi, s.113. Bkz. Kadir Albayrak, **Eski Türk Dini Tarihi Açısından Ziya Gökalp'in Eserlerinin Tetkiki**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991.

Gökalp'e göre Türk dini gerçekte bir sembolizmdir, fakat Türk dinini yer yer "Natürizm, Totemizm, Politeizm"[102] hatta "totemizme benzer bir cemiyetperestlik"[103] olarak nitelendirmekten de geri durmaz. F. Köprülü de totemizm yönünde görüş belirtir.[104] Dinlerin Animizm, Natürizm, Totemizm, Fetişizm gibi bir başlangıca sahip olduğunu savunan sosyal veya evrimci pozitif okulların etkilenen bu tür görüşler, ilkel topluluklardaki inanç ve en alt dinî formlar arasından seçilmiş belli unsurlar üzerine temellendirildiğinden çalışma alanındaki daha önemli noktaları görmeyi engeller. [105]

Gökalp'in Totemizm ile Şamanlık arasında merhaleler görmesini sonuçsuz bir çaba gören Yusuf Ziya Yörükan, ruh inancı, büyü, timsal edinmenin ilkel dinlerde birbirine karışmış bir halde olduğunu belirtir. Ona göre dinlerin tarihini, bu unsurlardan biriyle başlatıp diğerlerini onun ardından sıralamak yanlıştır. Ne ki ardından Türk dininin başlangıç tarzının Şamanizm olduğunu ifade ederek eleştirdiği hataya kendisi düşer. Kadim Şamanizm'i, totem, sihir, atalara tapma gibi noktalarda bugünkü Şamanizm'le karşılaştırmak suratiyle, onu Türklerin tabiî sevk ve ruhî eğilimleriyle benimsedikleri ve ortaya koydukları, devirlerin seyri içinde tekâmül eden, bileşik ve karışık unsurların bir bütün halinde birbirini tamamladığı özgün bir yapılanma olarak görür. Özünde Şamanlık "akide, dinî ibadetler ve sihrî merasimden ibarettir." Hukukî, ahlakî münasebetlere, siyasî nizamlara karışmaz. Bundan dolayı Orta Asya'dan Kuzey Asya'ya ve daha dünyanın birçok bölgesine yayılabilmiş, varlığını kolaylıkla devam ettirebilmiştir.[106]

Abdülkadir İnan da eski Türk Dini hakkındaki kanaatini "…Biz eski Türk Dinini cihanşümul ibtidaî Şamanizm'in bir dalı olarak kabul ediyor, eski Türk dinine Şamanizm diyoruz," [107] şeklinde ifade etmesine rağmen, eserlerinde özellikleri belirtilen Şamanizm'den tam olarak ne anlaşılması gerektiği çıkarılamamaktadır. Çünkü gerek

---

[102] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 27-28.
[103] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 27.
[104] Fuad Köprülü, **Türk Tarih-i Dinîsi**, Akçağ yayınlaı, Ankara, 2005, s. 39. Bkz. Abdullah Aykın, **Fuad Köprülü'nün Türk Tarihi Dinisi Adlı Eserinin Transliterasyonu ve Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991.
[105] Ugo Bianchi, **Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri**, Çev: Mustafa Ünal, Geçit Yayınevi, Kayseri 1999, s. 37.
[106] Yusuf Ziya Yörükan, **Şamanizm**, Yol Yayınları, Ankara, 2005, s. 9-52.
[107] Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, s.15.

derlenmiş makalelerindeki, gerekse kitaplarındaki mevcut bilgiler çeşitli zamanlarda yapılan çalışmalardan özellikle Rus bilginlerden adeta gelişigüzel devşirilmiş, bir düşünce sisteminden, tenkit süzgecinden geçirilmemiştir. Onda her hangi bir sonuç aramak beyhude bir çabadır. Konunun karmaşıklığı içinde esas unsur olan Gök Tanrı inancı görünmemektedir.

J. P. Roux, Şamanizm isminin bir kullanım hatasından ileri geldiğini, yine de daha açık ve eksiksiz, sürekli ve değişmez bir şekilde Orta ve Kuzey Asya'da bulunduğunu ifade eder. Şamanizm, "Şamanın belirli sonuçlar elde etmek için belirli bir bağlamda gerçekleştirdiği özgün eylemlerin bütününden oluşmaktadır."[108] Eliade'in geniş çalışmasına göre Şamanizm, arkaik esrime tekniklerinden biri olup, dinî, sihrî, mistik bir esrime ve şifacılık tekniğidir.[109] N. Gumilev ise Şamanizm'i, tabiatla ilişkisiz ebedî ruhlarla gerek hürmetsiz gerekse tazim karakterli ama sürekli pratikle ve psikolojik ekstaz yoluyla elde edilen ilişkiler olarak tarif etmektedir.[110]

İbrahim Kafesoğlu temel esasları ruhlara, perilere kumanda etmek, gelecekten haber vermek düşüncesinde bir sihir olan Şamanlığın sadece Türk topluluklarına özgü olmadığını, temel esasları değişmemek şartıyla dünyanın birçok yerinde bulunduğunu belirtmektedir.[111] İnan'ın karışık anlamasına ya da anlatımına karşın, Kafesoğlu sıraladığı birçok unsurlarıyla beraber Şamanlığın esasen güneyden (Lamaizm'den Tunguzlara, onlardan da komşuları yakutlara) gelmiş sihrî bir sistem olduğunu ifade eder. Güney kültürlerinin bu mahsulünün kuzeye sirayetinde ise Budizm (Lamaizm) aracı rolünü oynamıştır. "Budist rahip" demek olan "Şaman" bile kelime olarak bu durumu anlatır. "Şaman," Hintçeden Tunguzcaya, Tunguzcadan Rusçaya, Rusçadan da batı dillerine geçmiştir.[112]

İnan'a göre bir ve büyük Tanrı inancı Türklerde açık olarak bulunmamaktadır, sadece Gök Tanrı Kültü vardır ve Gök Tanrı da tanrıların en yücesidir.[113] Bu görüşe katılmadığını ifade eden Hikmet Tanyu bu konudaki en kapsamlı eser olan

---

[108] Jean-Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.63.
[109] Mircea Eliade, **Şamanizm**, Çev : İsmet Birkan, Ankara, 1999, s. 16.
[110] Lev Nikolayaviç Gumilev, **Eski Türkler**, s. 125.
[111] İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.33-34.
[112] İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.37-40.
[113] Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 26.

incelemesinde İslamiyet öncesi Türklerde "Tek Tanrı inancı" olduğu görüşünü dile getirmektedir.[114] Daha da öte bir tespitte bulunarak bu inanç sisteminin adına "Tek Tanrı Dini" demektedir.[115] Bu tespitte tarih üstü simgesel anlama ve sezgisel kavrayışa uygun düşen, İslam'ın bütün dinlerin aslında var olduğunu ifade ettiği tevhit fikri vardır. Yaşar Kalafat, tam bu noktada alandaki açığı dolduracak şekilde, Gök Tanrı inancının Türk dünyasındaki dağılımını, Gök Tanrı inanç sisteminin tezahür şekillerini inceleyerek ortaya koyuyor. Ona göre "büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkler yerlere göre değişen, geçen yüzyıllara rağmen eski ve yeni inançlarının karmasını yaşamaktadırlar."[116]

H. Güngör ise, eski Türk dinine, Gök Tanrı inancının etrafında şekillenmiş unsurları da dâhil ederek "Geleneksel Türk Dini" demektedir.[117] Böylece, dinler tarihi açısından "kurucusu olan dinler ve geleneksel dinler"[118] ayrımına hem de tarihi verilere en uygun isimlendirmeyi yapmış olmaktadır. "Geleneksel" vurgusunda hem tarihsel olarak tespit edilebilen bilgi ve belgeler hem de devam eden olgular içerilmektedir. Onun özü, esası ise Tek Tanrı inancıdır. Nesnel olarak kimsenin itiraz edemeyeceği bu çerçevede ait olduğumuz din, tarih ve kültür havzamız vardır. Kendi ifadesiyle eski Türk dini, "Gök dini, Gök Tanrı merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizmdir ve onu ancak Gök Tanrı Dini olarak isimlendirmek mümkündür."[119]

b – Yapı ve Özellikleri İtibariyle "Geleneksel Türk Dini"

Geleneksel Türk dininin temel unsurları düşünüldüğünde merkezde Gök Tanrının olduğu görülür. Gök Tanrı, dinin çekirdeği hükmünde onun esasını oluşturur. Diğer bütün unsurlar ise onun etrafında şekillenmiştir. Gök Tanrı, yere ve göklere hâkimdir. Güneş, Ay ve yıldızlar Tanrı değil, sadece kutsalı gösteren göstergelerdir. "Gök Tengri" Hun çağından itibaren Türk dinî hayatında "Bir Tengri" tabiriyle İslamî döneme kadar

---

[114] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. .9.
[115] Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978, s. 12.
[116] Yaşar Kalafat, **Altay'lardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 142; Kalafat, **Balkan'lardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları**, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002; Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları**, c. II, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.
[117] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s.116.
[118] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte kitapevi, Isparta, 2002, s. 1.
[119] Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kıvılcım Yayınları, Kayseri, 1998, s. 24.

gelmiştir. Tengri'nin etrafında, Semavî dinlerde olduğu gibi yaratılmış çevre ya da diğer bir ifadeyle var olan evren bulunur.[120]

Gök Tanrı inancı, Şamanizm ile birebir aynı değildir. Bazı beraberlikler ve paralellikler oluşmuşsa da esasta birbiriyle bağdaşmaz ve genel çerçevede de örtüşmez. Çünkü Gök Tanrı önceden varolan, kendine has bir mahiyete sahiptir. Şamanizm ise insanî tecrübelere ve göksel tezahürlere dayanır. Gök Tanrı, gökyüzü olayları ve insanî tecrübeyle açıklanamayacak kadar aşkın, ne özel ne de genel, hissî ve nesnel olmayan kendi içrekliğinde bir varlıktır. Şamanizm ise sıradan olaylar ve daha çok dünyevî olgularla ilgilidir. Fakat Gök Tanrı dünyadan da tamamen uzak değildir. Bir defa kurulu düzenin kurucusudur.[121] Yasa koyduğu sosyal düzenin kılıcısı ve koruyucusudur.[122] Bunlar da nihayet göksel tezahür ve sıfatlarla açıklanabilir özelliklerdir.[123]

Şaman dünya görüşünün en belirgin özelliklerinden biri tabiatla cemiyetin bir bütünlük oluşturmasıdır. Bu nedenle Şamanizm'i bir doğa dini ya da atalar kültü olarak görenler olmuştur. Nitekim Ziya Gökalp Şamanlığı dış görünüşü itibariyle Natürizm olarak görür,[124] sosyal yapıya bakarak da "eski Türk dini (totemizm gibi) cemiyetperestlikti" der. Ona göre "her sosyal yapıya bir ruh düşer."[125] Şamanlığın felsefesi bundan dolayı doğa hadiselerine ve doğaüstü varlıklara dayanır. Arada bu bağlantıyı kurmak gerekir. Zira evrenle dünyamız arasında ezeli ve ebedi bir denge vardır. Şaman bu dengeyi gözeten, kozmik bilgileri yaşatan ve bunu insanlara ileten bir kişidir. [126]

Şamanizm, insanın ve dünyanın özel bir tasarımını içerir. İnsanlar ile tanrılar arasında özel bir bağ olduğunu varsayar veya insanlarla öte dünya arasında Şamanın ruhlarla ilişki kurduğunu ima eder. Çünkü insan bir beden ve ruhtan ibarettir. Doğadaki -dağ, ağaç gibi- tüm varlıkların da ruhları vardır. Ruh, "bedenin kabuğundan sıyrılabilen ve ölümden sonra da yaşamayı sürdüren görünmez bir özdür." Üzerinde yaşadığımız dünya

---

[120] Yaşar Kalafat, **Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 19; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 1, s. 425-426.
[121] Üze kök tengri asra yagız yir kılundukta ikin ara kişi oglı kılınmış. (Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.) Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, s.67
[122] Tengri yarlukadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum. (Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum.) Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, s.66
[123] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 147-148.
[124] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 27-28.
[125] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 27.
[126] Fuzuli Bayat, **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 22.

da iki farklı yönüyle insana benzer. Bir yanda gördüğümüz ve kutsal olmayan bir dünya, öbür yanda ise sıradan insanların göremedikleri, mitlerin betimlediği öteki dünya. Öteki dünya iye, ige, ısı, tös'lere konu olur. Şamana düşen görev burada muhtemel her türlü dengesizliği önleme ve her türlü talihsizliğe karşı koyma işlevidir. Bilinçaltının karışık oyunlarına, insanın alt benliğinin karanlık tortularına karşı koymak durumundadır. Şaman insanların başına gelebilecek talihsizliklere karşı onları ayıktırmakla, eğer gelmişse nedenlerini açıklamakla veya ahirde acılarını dindirmekle yükümlüdür. Bu anlamda Şamanizm "bir dizi eylemin altında yatan fikirler bütünüdür."[127]

Bu fikirlerin temelinde kozmogonik mitler yatar. Gök Tengri dünyayı ve insanı yarattıktan sonra hayattan uzaklaşıp göğe çekilince yerini dünyada sayısı gittikçe çoğalan başka tanrılar alır. Yaratıcının eseri insan veya dünya şeytanî bir düşmanın hile ile müdahaleleri sonucu bozulur. Bozulan dengeyi boşluk kabul etmeyen tabiat doldurur. İnsan ruhu savunmasız kalır. Cinlerin ve kötü ruhların peyda olması hastalıklara ve ölümlere yol açar. Başta gök ve yer boyutundan, daha sonra yeraltının ilavesiyle üç katmandan oluşan evren, katların sayılarındaki değişmelerle karmaşık bir coğrafya arz eder. Gök ve yer katlarının çokluğu göğe ve öteki dünyaya giden yollar hakkında bilgi gerektiren süreçler ortaya koyar.[128] Şamanizm'in insan ve dünya tasarımı bu çerçeveye oturur. Evrensel dinlerden farklı olarak bu "tasarımlar kitapla değil de, dünyanın kökenini ve dönüşümlerini anlatan, bu arada öteki dünyayı ve panteonunu da gündeme getiren kozmogonilerle ve mitlerle verilir."[129]

Kozmogonik mitler daha çok halk tabakaları arasında yaygındır. Bunlar arasında en ilginci Altay halklarınınkidir. Altay kozmogonisi dışarıdan alınan bazı düşüncelerin özümsenmesine ve yeniden yorumlanmasına yönelik uzun bir bağdaştırmacı sürece işaret eder. Bir yandan içinde, birçok geleneksel kültürde de bulunan arkaik unsurları sürdürürken, diğer yandan dış tesirlerle bize gelinceye dek birçok değişik şekle girip durmuştur. Örneğin dünya ağacı, tanrının dünyayı yaratmak için engin sulara bir "su kuşu" göndermesi gibi konularda çok yerde yaygın kozmogoni mitleriyle benzeşirken; bazı toplulukların dünya dağına Hintçe Meru / Sumeru'dan, "sumer" demesi ve dünyayı

[127] Michel Perin, **Şamanizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11-12.
[128] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 19-20.
[129] Michel Perin, **Şamanizm**, s. 27.

yaratmak için bizzat tanrının suya dalması gibi bazı konularda da aynı temaları kullanmakla etkilendiği görülür.[130]

Eliade bundan dolayı Şamanizm'i, geliştiği, özellikle en ileri entegrasyon düzeyine ulaştığı Orta ve Kuzey Asya'ya, antik-yakın doğudaki dinsel fikir ve kültürel figürlerin çok önceden yayılması ile açıklar.[131] Kafesoğlu da aynı nokta üzerinde durur. Ona göre Yakut ve Altaylılarda dünyanın ve insanın yaratılışıyla ilgili mitler, Türklerin kendilerine özgü düşünceler olmayıp, çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirine karışmasıyla meydana gelmiş bir tasavvurlar örgüsüdür. Bu anlamda Kuday, Kurbustan, Körmös, Maytere, Burkan, Matmas gibi isimlerin çoğu, Âdem-Havva, yasak meyve, tufan hadisesini anlatan bazı motifler ve kıyamet, tamu gibi tabirlerin hemen hepsi yabancıdır. Budizm başta olmak üzere, eski Hind, İran, Yunan, Yahudi efsanelerinin ve Moğol devrinde ortaya çıkan bir takım hikayelerin birbiri içine girmesinden meydana gelmiş ve zamanla da Orta Asya Türk geleneklerinin içine harmanlanmış ve mevcut Şamanizm karakterini almıştır. Fakat Şamanizm dinden ziyade bir sihir karakteri arzetmekte, yüksek haz heyecanı ile insanın kendisinden geçmesi hali taşımaktadır. Genetik olarak Türk bozkır kültürüne yabancı olup, Tanrı ve yer-su inanışları ile yakından bir ilgisi yoktur.[132]

Diğer taraftan Şamanizm ile Türklerin inancı arasında şaşılacak bir uyum da meydana gelmiştir. Şamanizm, ekstaz, ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurması noktasında eski Türk toplumunun tabiata atfettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, yine de yavaş yavaş gelişerek, getirdiği yeni unsurlarla bütün bir maneviyat âleminin içine yerleşerek sağlam bir din görünümü kazanmıştır. Özellikle atalar kültü, kartal inancı, demircilik ve at kurbanına belirgin bir Şamanik karakter vermiştir.[133] Şamanizm bu kadar başarılı bir olgu ortaya koyduğuna göre onda özgün bir takım unsurlar da olmalıdır ki yaşayabilsin.

Şamanizm'in menşeini Güney Asya etkilerinden ayrı olarak Kuzey Asya'ya bağlayanlar da olmuştur. Buna göre Şamanizm, kuzeye has iklim koşularında, şiddetli soğuğun,

---

[130] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 14-17.
[131] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 16.
[132] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s. 287-288. Bkz. Ramazan Doğan, **Eski Türklerde Yer-su İnançları**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1985.
[133] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 289.

uzun gecelerin ve ıssızlığın karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Bu bağlamda Şamanizm'i yöresel bir takım hastalıklarla açıklamak isteyenler olmuştur.[134] Şamanizm aslında kendi içinde çeşitli ve özel bir maneviyat, geniş bir dünyadır. Ruh bilimci olarak yaklaşıldığında onu bir bunalım, histeri veya sara'ya benzer bir hastalık hatta norm-dışı eğilimler taşıyan gerileme içindeki bir pskhye'nin (nefsin) kendini dışa vurması olarak saptamak mümkün görünebilir.[135] Fakat bu bariz bir hata olur. Bu belirtiler, sıradışı özelliklere sahip Şamanın bir "içsel çağrılış"ı veya "dinî bunalım"ı olarak anlaşılmalıdır. Çünkü ait olduğu toplumda seçkin bir yere sahip Şaman ancak bunları bilebilir ve birçok dinin mistiği gibi gerektiğinde kullanmak için el altında bulundurur. Esrime tekniğini sağlayan bir "içsel çağrılış"ın ya da esrimede bir "içgörü"nün daima varolduğu buradan anlaşılmaktadır. Şamanizm, ilkel toplumların otacı ve sihirbazlarından farklı bir yöntem ve uzmanlık içerir. Ayrıca esrimesi göğe yükselme ve yere inme girişiminde bulunulan özel bir esrimedir. Şamanın ruhlarla ilişkisi de ecinnilerin durumundan tamamen farklı olup, o kendi ruhlarına egemendir, insan olmakla beraber ölülerin, cinlerin, doğanın ruhlarının aleti olmaksızın onlarla iletişim kurmayı başarır. Dolayısıyla onu normal olarak din bilinen şeyden yana değil de, mistiklerin arasına koymak gerekir.[136]

Gumilev, Şamanizm'in köklerine inerek ondaki bir takım mistik temalara da işaret eden orjinalliği açığa çıkarmıştır. Çin kaynaklarına göre Türklerde güneş, göğün ruhu, atalar ve dağ kültü vardır.[137] Bazı topluluklardaki inanış ve tasavvurlar bu konuları izah edecektir. Nganasan'larda "Nuo", (tıpkı gök gibi) "gökyüzü" ve "en ulu" (Tengri) demektir. Kâinatın yaratıcısı Nelâta-nua'dır, (Türklerde göğün ruhu) onun işçisi Kon (güneş) ise dünyanın düzenini sağlar. En güzel ışık, bitki sapının güneşten emdiği ışık hüzmeleridir. Görüldüğü üzere bu güneş kültü başlı başına orjinaldir ve Sibiryada'ki çeşitli Şamanist kültlerle karıştırılmayacak kadar özgündür. Sadece Maniheizm'le bazı benzerlikleri varsa da, bu kesinlikle genetik bağlardan değil, birbirine benzeme cihetindendir. Maniheizm'de bir ışık metafiziği, Nganasan'larda ise ışığa bağlı olarak bir plüralist animizm vardır. Zira her toplumun yüksekte bir Tanrı (ışık ve gök tanrısı) ve küçük topluluk ilahları vardır. Bunlar tös (doğanın ruhu) dereceli ruhlar sınıfından

---

[134] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, Kayseri,1998. s. 119.
[135] Mircea Elade; **Şamanizm**, s. 8.
[136] Mircea Elade; **Şamanizm**, s. 24-26.
[137] Lev Nikolayaviç Gumulev, **Eski Türkler**, s. 116.

olup, kormos'larla (ölülerin ruhları) hiçbir ilgisi yoktur. Yalnızca ebedî hakikatin ruhlarıdır. Tapım da esasen Göğün ruhuna (Nelâta-nua) yapılmaktadır.[138] Buna göre Türklerde güneş tapımı yoktur ve Çinlilerin rivayet ettiği "göğün ruhu" tapımından anlaşılması gereken de "Gök Tengri" olmalıdır.

Yine rivayetteki dağ "Bodin-inli" kültünden anlaşılıyor ki, burada tapınma dağ, göl, nehir vs.nin ruhu değil, bizzat dağ, göl vs.nin kendisidir. Bu tabiattaki bir şeyin timsal haline getirilmesi değil, bizzat tabiatın timsal kılınmasıdır. Bir başka deyişle bu, "tabiatın animist kalıba sokulmasından ziyade tabiatın animatizasyonudur." Soyon'ların Ülgen'e dua etmemelerinden anlaşılıyor ki, onlar Nganasan'lara yakın olan bir anlayışa, "Şamanist panteizme" sahiptiler.[139] Nitekim Baykal Buryat'larında tanrı doksan dokuza çıkmıştı. Onlarda her şey, rasgele nesneler bile, -sihirli boncuklar gibi kendi başlarına ya da animizm türü içlerindeki ruh aracılığıyla değil- sırf tanrının ferdîleştirilmiş temsili sema-ilahlarının serbest iradesi ile hareket ettikleri için kutsal olabiliyordu. Buryatlarda ata ruhu anlayışı da farklıydı. Ata ruhu onlarda aracı veya yardımcı ruh değil, bir hâmi, tanrı nezdinde bir elçi olarak kabul ediliyordu.[140]

Ahmet Yaşar Ocak'ın Gök Tanrı, Atalar ve Tabiat kültlerini eski Türk inanç sistemlerinin içinde ama Şamanizm'in dışında telakki etmesini bu bağlamda anlayabiliriz. Ona göre Şamanizm, Türklerin Müslüman olmadan önce girdikleri bugünkü Müslüman Türklerine de motif vermiş bir dindir.[141] Bütün orijinal unsurlarına rağmen Gök Tanrı inancından farklı görünmektedir. Şamanizm, Gök Tanrı inancının etrafında örgüleşmiş, onunla birlikte, hatta kısmen organik bir bütünlük de sağlamış ayrı bir inanç ve tasavvurlar sistemidir. Gök Tanrı inancı, onun içinde daima yüksek bir değere ve öneme sahip olmuştur. Harun Güngör bütün bu söylenenleri özet bir şekilde ifade eder: "Bir dinden çok karmaşık bir inanç ve uygulamalar dokusunu teşkil eden ve bu haliyle bir alt kültür olarak varlığını Türklerin arasında müteakip dönemlerde de sürdüren Şamanizm, Türklerin aslî dinî formu değil, fakat orada sonradan gelişen melez

---

[138] Lev Nikolayaviç Gumilev, **Eski Türkler**, s. 119.
[139] Lev Nikolayaviç Gumilev, **Eski Türkler**, s.121-122.
[140] Lev Nikolayaviç Gumilev, **Eski Türkler**, s.123.
[141] Yaşar Kalafat, **Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm**, s. 23.

bir dinî, sihrî-mistik oluşum ve bu çerçevede geleneksel Türk dininin bir tür dejenerasyonu"dur.[142]

c – Hakim Öğe Olarak "Gök Tanrı Dini"

Bütün eski Türklerin ana kültü, gerçekten inandıkları ve taptıkları, "Gök-Tanrı" inancı idi. Kadim zamanlarda, başka inanç sistemleriyle temasa geçilmediği dönemlerde Gök Tanrı inanılan en yüksek varlık olarak dinin merkezinde bulunuyordu. Çin kaynaklarına göre Türkler beşinci ayın ortalarında Tamir nehri kenarında toplanıp göğün tanrısına adak adıyor çok sayıda koyun ve at kurban ediyorlardı. Göğün lütuf, irade, gazap özellikleri vardı.[143] Hunlar zamanında bu inancın yeterince gelişmiş ve sağlam bir inanç olduğu anlaşılıyor. Büyük Hun imparatorlarından Mo-tun Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını ve onun inayetiyle zaferlerini kazandığını; Kün-çin kendisine kurulan tuzaktan Tanrının takdiri ve koruması ile kurtulduğunu, başarısının "Tanrının işi" olduğunu; bir başka hükümdar da başarısı üzerine "Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun" diye duygularını ifade etmişti. Mo-han-yeh'in Çin'le yaptığı antlaşmada "yemininden dönen taraf Tanrının cezasını çeksin" denilmiş, sonra yemin edilmişti. Daha sonra altıncı asırda bir devlet kuran Liu Yuan'ın yiğitliği karşısında genç yeğeni "Gök Tanrı bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi" demişti. Avar hakanı da aynı asırda Bizans ile yaptığı antlaşmada Tanrı adına yemin etmişti.[144]

Gök Tanrı inancı, Gök Türkler çağında da yüksek bir maneviyatın kaynağıdır. Hunlarda olan inançları daha net bir şekilde Gök Türklerde de görüyoruz. Gök Türkler seferden önce Tanrıya yakarırlar idi, Hakan Tardu, böyle bir sefer esnasında atından inerek Tanrıya dua etmişti. Tanrı, kitabelere göre kâinatın yaratıcısıdır. Gök Türklerin hakanlık kurması onun isteği ile olmuştur, zafere onun iradesi ile ulaşılır. Tanrı insanların hayatına doğrudan müdahele eder. Emreder, iradesine uymayanı cezalandırır, verdiği kut'u ehil olmayandan geri alır, şafağı söktürür, bitkileri canlandırır, canı verdiği gibi istediği zaman da geri alır. Tanrı kara-yol yani kanundur, haktır; kırılanları birleştirir, yırtılanları ular, doğru insanı ve yalancıyı bilir. O'na diz çökerek dua edilir, isteyene kut

[142] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 123.
[143] Lıu Mau-Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 590-591
[144] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 295.

verir, isteyene at, ömür verir; kuzgunun niyazı bile ona ulaşır. İnsanlar ölümlü, Tanrı ebedidir. Bulgarlara göre yaptıkları iyiliği Bizanslılar unutsa da Tanrı bilmektedir.[145]

Daha sonraki dönemlerde de Gök Tanrı, Tek Tanrı olarak hâkimiyetini devam ettirir. Seyyahlar ve tarihçiler bu duruma tanıklık etmektedirler. İbn Faldan Oğuzlardan biri haksızlığa uğrar veya hoşlanmadığı bir işle karşılaşırsa ellerini göğe kaldırıp "Bir Tanrı" diye dua ettiklerini, Tanrının insan gibi düşünelemeyeceğini bildiklerini ifade ediyor. Ebu Dülef de aynı Oğuzların, içinde put olmayan mabetlerinin olduğunu belirtiyor.[146] Moğol çağına ait tarihçi ve seyyahlar da aynı gerçeği gözlemlerler. Bir Gürcü tarihçi "bunların dini, ölümsüz bir tanrıya tapmaktan başka bir şey değildir" diyor. Suriyeli Mikhael "Gök Tanrı dedikleri tek bir tanrıya tapmaktalar", Hayton "tatarlar tanrıya inanıyorlar ve onu ölümsüz olarak biliyorlar", Ricold de Monte Ceroce "dünyada her şeyin üzerinde tanrı diye tanımladıkları en yüce bir varlığa inanmaktadırlar" şeklinde müşahedelerini dile getiriyorlar. Makdisi Türklerin "bir tengri, yani Tanrı birdir" dediklerini aktarıyor. Cami El-Tavarih, tatarlarla konuşan bir Müslüman'ın söylediklerini şöyle aktarıyor: "Kuran müşrikleri öldürmeyi tavsiye etmektedir. Ancak sizler tanrının adını tüm emirlerinizin önüne koyduğunuzdan bu sınıfa dâhil edilemezsiniz".[147] Nihayet din adamlarını huzurunda tartışmaya çağıran Mengü Han'ın "biz sadece tek bir Tanrı'nın varlığına, onun sayesinde yaşadığımıza ve onun emriyle öldüğümüze inanıyoruz" şeklindeki sözleri bu gerçeği daha iyi anlamamızı sağlıyor.[148]

Gök-Tanrı inancının Türkler'in tarihleri boyunca dinin hâkim öğesi olduğu, "Tengri" sözcüğünden de anlaşılmaktadır: Bu sözcük belirli fonetik farklarla bütün Türk lehçelerinde yer almaktadır. "Tanrı" kelimesini Hunlar ve Gök Türkler "Tengri", Uygurlar terkip halinde "Kün-Tengri, Ay-Tengri", Yakutlar "Tangara", Kazan Türkleri "Teri", Soyonlar "Ter", Çuvaşlar "Tora", Moğollar "Tenggeri" şeklinde telaffuz etmiştir. Böylece Gök Tanrı, Asya'nın doğu ucundan Orta-Avrupa'nın içlerine kadar bütün Türk topluluklarının dinî hayatlarında yer almış, inanç sisteminde merkezî bir

---

[145] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 296.
[146] Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 55; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 297.
[147] Jean-Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 129.
[148] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 43. Bkz. Mahmut Doğrusöz, **İlk Dönem İslam Tarih ve Coğrafyacılarına Göre Türklerin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1994.

yere sahip olmuş, dahası Türklerin kabul ettikleri bütün dinlerde de mevcudiyetini devam ettirmiştir.[149]

Bütün bunlar gösteriyor ki, Türkler'in değişmeyen inancı, "Gök Tanrı" inancıdır. Gök Tanrı düşüncesinin, toprağa yerleşmiş topluluklardan daha çok avcılık, çobanlık ya da hayvancılıkla geçinen göçebe topluluklara özgü olduğu bilindiğinden,[150] bu inancın kökeni, Asya bozkırlarına bağlanmıştır. Bu meyanda Kafesoğlu, Gök Tanrının bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak din sisteminin merkezinde yer aldığına işaret ederek, Gök Tanrı dininin eski Türklerin hâkim dini olduğunu dile getirmektedir. Hunlar, Tabgaçlar, Gök Türkler, Uygurlar gibi eski Türk boylarında kurban sunumunun başında ve açık olarak en üstte Gök Tanrı inancı gelmektedir.[151] İnan da, Gök Tanrı inancı Göktürk'lerde gelişmiş ve olgunlaşmış, kitabelerde adı tek başına kullanılmıştır diyerek dikkati Gök Tanrı inancının en belirgin olduğu Gök Türklere dikkati çekmektedir.[152] W.Schmidt de aynı doğrultuda Türklerde Tanrı inancının, Asya Hunları zamanında monoteizme doğru gelişmiş, Göktürkler çağında da tamamen manevi, yüksek bir kudret halini almış olduğuna dikkati çekiyor. Öyle ki Kitabelerde "Türk Tanrısı" denmesi, Tanrının Türkleri koruması ve başka milletlerden üstün tutması istenmesi bile Gök Tanrının bu hüviyetine gölge düşürmemiş, Gök Tanrı, milli bir Tanrı olmaktan daha çok "evrensel bir Tanrı" olarak zuhur etmiştir.[153] Yahudilikte "İsrail Tanrısı" denilmesi nasıl o dini monoteist olmaktan çıkarmadıysa, Türklerde de "Türk Tanrısı" denmesi bu isnadla Tanrının kendilerini yücelttiği inancından[154] ve onun hâkim konumunu belirlemeden başka bir şey değildir. Tanrı her zaman yücedir, en üsttedir, Türk milletinin birliğine nisbetle, O da özünde birlik üzeredir.

d - Deizm ve Teizm Meselesi

Gök Tanrı, bütün bu sıraladığımız hâkimiyet çizgisine rağmen Sami dinlerin Tanrı anlayışlarında görüldüğü şekliyle doğrudan hayata müdahele etmemekte, dolaylı olarak hayatın içinde bulunmaktadır. Bu durumun arka planında "aydınlanma çağı"nda ortaya

---

149 Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 36.
150 Raffaele Pettazzoni, **"Yüce Tanrı İnancının Fenomenolojik Yapısı ve Tarihsel Gelişimi"**, s. 78-79; Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 37.
151 İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 55.
152 Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 27.
153 Harun Güngör, **"Eski Türklerde Din ve Düşünce"**, Türkler, s.261-262
154 Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.132.

atılan, Tanrının dünyayı yarattıktan sonra aşkın konumuna çekilmesi demek olan "Deizm" şeklinde bir anlayış aranmamalıdır. Çünkü bu durum, Harun Güngör'ün kullandığı terimle, kökeni Eflatun'a dayanan, Aristo felsefesinin bir sistem içinde kullandığı bir tür "Demiurge" değildir.[155] Ayrıca belirtmek gerekir ki, Eflatun felsefesinde "Demiurge", düzenle ilgili bir kavram olarak daha çok kozmolojiyle ilgili bir tabirdir. "Kaos"tan itibaren "kozmos"un yani düzenin oluşumunu ifade eder. Simgesel olarak kozmos aydınlanmaya benzetilir, kaos ise karanlıkla özdeştir. Bu bir "bilkuvve varoluş", bir gizilgüçlülüktür ki zuhur ondan başlayarak gerçekleşir, yani varoluşun karanlık kutbu olarak tasvir edilen dünyanın maddesel yanı gerçekleşir; oysa ki öz, alemin ışıklı kutbudur, alem ancak özün etkisiyle aydınlanır.[156] Gök Tanrı buna göre önceden var olan ontolojik düzeye, öze, ışığa, ışığın kaynağına tekabül eden bir durum göstermektedir. Onun dünyayla ilişkisi önceden bir hazır bulunuş ve kılmadır. Kılma ise Türk kozmogonisinde Ögel'in ifade ettiği gibi "yaratma"[157] anlamına gelir. Öte yandan bu durum, Yahudilikte Tanrının dünyayı altı günde yaratıp yedinci gün dinlenmeye çekilmesine de benzetilemez. Çünkü Gök Tanrı'da Yahve'nin canlı kişiliği, güçlü iradesi, insan hayatına doğrudan etkisi olan kızgın ve kıskanç[158] tavır yoktur.

Gök Tanrı, Sami dinlerin zatî Tanrı anlayışından çok ilkel kabilelerin "Yüce Varlık" anlayışına yakın bir görünüm arz etmektedir. "Göğün sınırsız büyüklüğü, sonsuza açılan mevcudiyeti, hayretler uyandıran aydınlatma biçimi" insana bir teofani duygusu vermektedir, fakat onda bir kişileştirmeye götürmemektedir. Hayatın içinde doğrudan rol almamasının sebebi bu tabiatından kaynaklanıyor olmalıdır. Gök Tanrı "insana, bir yücelik, egemen ve esrarengiz bir güç, eşsiz bir mükemmeliyet"[159] şeklinde gelmektedir; dolayısıyla sınırlandırılmış tasavvurları ifade edecek kişilik özellikleri taşımamakta, eylemleriyle kendini ortaya koyan bir Tanrı izlenimi vermemektedir. Şu da var ki "Gök Tanrı" ifadesindeki "Tanrı" vurgusu "varlık" olarak da karşılanamaz. Burada Türkler için söz konusu olan, "Yüce Tanrı" fikrinde ifadesini bulan Tanrı'nın tezahürü duygusudur. Artık burada "varlık" değil, "Tanrı" vardır. Diğer göksel Tanrılara nisbetle aslî özelliklerini daha çok muhafaza etmiştir. Fakat O, Sami dinlerde

---

[155] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 44.
[156] René Guénon, **Niceliğin Eğemenliği ve Çağın Alametleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 37.
[157] Bahaddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, c. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2001, s. 88.
[158] Raffaele Pettazzoni, **"Yüce Tanrı İnancının Fenomenolojik Yapısı ve Tarihsel Gelişimi"**, s. 74.
[159] Raffaele Pettazzoni, **"Yüce Tanrı İnancının Fenomenolojik Yapısı ve Tarihsel Gelişimi"** s. 73.

olduğu şekliyle "gören, işiten, konuşan, kızan" gibi insanî özelliklerle adlandırılmamakta, daha çok dinler tarihinin ana karakterini tesbit ettiği "kuvvet, yaratma, hakimiyet, kanun koyucu"[160] özelliklerini taşımaktadır.

İlkel kabilelerde Ona "Yüce varlık" denildiği gibi "Yüce Ruh", "Yüce Tanrı" da denilmektedir, yani O belirgin olarak var olan bir Tanrıdır. O, tanrı kabul edilen diğer ilahlardan farklıdır. Tabiat kuvvetlerini idare eder, göğün en yüksek katında bulunur, aşağı derecedeki ruh ve ilahları yönetir. Gücünü, saklı bir enerji kaynağı, evrensel bir kuvvet olarak her şeyde "mana" şeklinde bulundurur.[161] Dolayısıyla Gök Tanrı, Hint-Ari Tanrı (Varuna vs.) anlayışlarına benzeyen[162] bir şekilde evrensel bir kuvvet, aşkınlığı sezgi olarak kalan mutlak bir Tanrı suretinde kendini göstermektedir.

Peki, nasıl olmuş da Gök Tanrı, Deus Otiosus durumunu almış, tarihin içinde bütün olguları ve nesneleri geride bırakan bir şekilde aşkın bir konum almıştır? Bu da Gök Tanrının ilahî tabiatından kaynaklanıyor olmalıdır. Çünkü Gök Tanrının ilahî tabiatında, üzerinde durduğumuz üzere zatî olmayan, tanımlanamayan mutlak bir Tanrı olma vasfı var. Bu vasıf mistik Tanrı anlayışları gibi mücerret, metafizik, tasavvura sığmaz, tek özelliği latif gök ve ışığıyla ilgili olan bir vasıftır. Dolayısıyla burada İslamî anlayışa uygun olarak bir mantık ve muhakemenin işlediği, "Yüce Tanrı" anlayışına uymayan inanışlardan Gök Tanrının tecrit ve tenzih edildiğini düşünebiliriz. Buna hakkımız var çünkü Günay ve Ecer'in belirttiği üzere "Türklerin geleneksel dini aslında temelinde mistik bir karaktere sahiptir" ve biri sırrî, diğeri de aklî iki temel özellikle karakterize olunan bu özellikler Gökalp ve F. Köprülü'nün tesbitine göre Müslümanlık döneminde de sufîlik ve Sünnîlik tarzında devam etmiştir.[163] Bu bakımdan köklü bir mistik geleneğe sahip Türklerin Tanrı anlayışlarında mistik bir akılla yapılan tecrit ve tenzih vardır. Nitekim bu aklı Kitabelerde "Tengri teg Tengri"[164] ifadesinde, İbn Fadlan'ın bir Oğuz Türkünün "Rabbinizin karısı var mı?" diye sorduğunda İbn Fadlan'ın tövbe etmesi üzerine onun da tövbe etmesinde[165] ve daha birçok örnekte tecrit ve tenzih olarak

[160] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 66.
[161] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 48, 52-53.
[162] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 94; Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 36.
[163] Ünver Günay, Vehbi Ecer; **Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye**, Kayseri 1999, s. 149-150.
[164] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, c. 1, s. 22.
[165] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 297.

görüyoruz. Şu var ki mistik Tanrı anlayışı dışsal olmaktan ziyade içsel algıya dayandığı için hayatta ferdî tanrılar gibi etkin değildir. Bundan dolayı da Gök Tanrı hayatın içinde doğrudan değil dolaylı olarak rol almıştır.

Gök Tanrı dolaylı rol almasını hakanlara verdiği kut ve güçle kapatır.[166] Hakanların Tanrı tarafından töreyi uygulamak için tahta çıkarılmasında bu etkinliği kazanır.[167] Çünkü töreyi de Tanrı vermektedir,[168] fakat onun uygulamasını hakanların şahsında insanlara bırakmaktadır. Bu anlayışla Gök Tanrı tapımı, hükümdar tarafından güçlü ve bölünmez bir şekilde sürdürülür. Gök Tanrının etkisi özellikle büyük politik organizasyonlarda hat safhaya varır, hükümdarlık ve imparatorluk var oldukça gücünü devam ettirir. Ne zaman ki imparatorluk dağılır, kargaşa hüküm sürmeye başlarsa Gök Tanrı o zaman "deus otiosus"a dönüşür.[169] Üstelik bu durum, bir defaya mahsus da görünmemektedir, değişen tarihî ve sosyo-kültürel şartlar içinde tekrar etmektedir. Bundan dolayı J. P. Roux, Gök Tanrının dünyadan uzaklaşarak pasifleşmesini imparatorlukların kurulup dağılmasına bağlı olarak devam eden bir olgu olarak görür.[170] Oysa kendisinin de belirttiği üzere devletin birliğini sağlayan "nasıl ki gökyüzünde Bir Tanrı varsa, yeryüzünde de yalnız bir hükümdar olmalıdır" düşüncesi; dağılmasını getiren neden ise Türk boylarının bağımsızlığa olan düşkünlükleridir.[171] Sosyal bir nedeni inanç alanına şâmil etmek öyle pek isabetli de görünmemektedir. Çünkü devlet yıkılsa bile Gök Tanrının etkisinin devam ettiğini, hakanlıkların kuruluşunda her defasında canlı bir şekilde görülmesinden anlayabiliyoruz. Eğer Gök Tanrı bu zamanlarda hayatiyetini sürdürüyor olmasaydı Tek Tanrı şeklinde tekrar görünemezdi. Tanrıyla her zaman bir irtibat vardır fakat mistik özelliğinden dolayı bu tesbit edilememektedir.

Kanaatimizce bu durumun açığa çıkarılamamasının nedenini, araştırmacılardaki farklı bir bakış açısıyla, Gök Tanrı inancını ibtidai Şamanist kalıntılarla beraber algılamaktan kaynaklanan zihin karışıklığıyla da izah etmek mümkündür. Örneğin Gök Tanrı inancını

---

[166] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 40.
[167] İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 57.
[168] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, 234.
[169] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 13-14.
[170] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 45.
[171] Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 32-33.

cihanşümul Şamanizm'in bir kolu olarak kabul eden İnan[172] veya eski Türk dinini "Güneş ve ay kültlerinden müteşekkil Gök dini" şeklinde gören Eberhard böylesi bir yanılsamaya zemin hazırlamışlardır.[173] Oysa dikkat edilse en azından şu görülecektir. Hakanlık sisteminde iki tür dinî inanış bulunuyordu ve han, hem halk hem de devlet erkânı için en üst dinî makamı temsil ediyordu. Yer yer çeşitlilik gösteren halk inanışları, Gök Tanrı inancı ile aynı dünya görüşü etrafında şekillenmektedir.[174] Öyle ki 5 ve 6. yüzyıllarda çeşitli kabilelerden teşekkül eden Türklerin inançlarının diğer çağdaş dinî sistemlerden hiç de geri kalır yanı yoktur ve onlar asla ilkel inanç olarak sayılamazlar.[175] Açık olarak Şamanî kara din yani yardımcı ruhlar 6 ila 9. yüzyıl arasında Türklerde görülmez. Gerçekten de bu dönemde Orta Asya medeniyetlerinde büyük sıçramalar görülür.[176]

e – Tanrı Kavramının Başka Adlarla Geçen Yaratıcı Varlıklarla İlişkisi

Dinler tarihi araştırmalarına göre, Göksel Tanrılar deus otiosus halini alırken, yerini zamanla daha dinamik, daha müşahhas ve insana daha yakın kudsiyelere bırakır. Gök Tanrı da bu sürecin dışında değildir. Ne olursa olur Gök Tengri başka büyük tanrılarla yer değiştirir, diğer bir ifadeyle yerini onun işlevlerini üstlenmiş, onunla özdeşleşmiş bir şekilde başka varlıklar alır. Örneğin; Altay Türklerinde Gök Tanrının yerini, "ulu" anlamında "Ülgen" veya "ulu zengin" anlamında "Bay Ülgen"e; Yakutlarda "beyaz yaratıcı tanrı" anlamında "Ürüng-Ayıg-Toyon"a veya "yaratıcı gök" anlamında "Ayığ Tangara"ya, Soyotlarda da "Kayrakan"a bırakmıştır.[177] Gök Tanrı böylece yer yer başka isimler almış, hatta hiyerofani çeşitlendikçe kişileştirilerek başka ilahlara dönüştürülmüş, Altay Türklerindeki "Erlik Han," Yakut Türklerindeki "Ayzıt" gibi iyilik, kötülük, güzellik tanrıları ortaya çıkmıştır.[178]

Böylece Tanrı, hareketlerinde önce yalnız, daha sonra ise beraberinde ikili, üçlü ve daha uzun (Başkırlar'ın on iki tanrısı gibi) bir tanrı dizisi ile birlikte görülür. J. P. Roux'ya göre burada Tektanrıcılıkla bir arada bir tür çoktanrıcılık bulunur. Ancak göğe başka

---

[172] Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, s.15.
[173] Wolfram Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s.93
[174] Lev Nikolayaviçen Gumulev, **Eski Türkler**, s. 124.
[175] Lev Nikolayaviçen Gumulev, **Eski Türkler**, s. 116.
[176] Lev Nikolayaviçen Gumulev, **Eski Türkler**, s. 129.
[177] Harun Güngör, **"Eski Türklerde Din ve Düşünce"**, Türkler, c. 3, s.263; Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 14.
[178] Murat Uraz; **Türk Mitolojisi**, İstanbul,1994. s.42-45

güçlerin eklenmesi, onun üstünlüğünü ve temeldeki birliğini hiçbir zaman unutturmaz.[179] Harun Güngör, Roux'yu bu görüşlerinden dolayı eleştirir, zira ona göre Roux, bu yaklaşımı ile bir bakıma Hıristiyan Tanrı anlayışını Türk dinine uygulamaya çalışmaktadır.[180] Esasen bu tanrılar Asur, Babil, Yunan, Roma tanrılarına da benzemez. Türklerin anlayış ve mantıklarında Sami ve Hint-Avrupa dil ailesine mensup kavimlerdeki gibi erkek-dişi ayrımı olmadığından tanrıçalarla evlenme, bundan kaynaklanan bir takım çekişmeler, çatışmalar görülmez.[181]

Hiyerofanide bulunan tanrılardan en önemlileri ışık ve iyilik tanrılarıdır ki gökte dururlar, başlarında Ülgen Ata (Bay Ülgen, Ülgen Han) vardır. İkincil derecede ise karanlık ve fenalık tanrıları gelir ki, yeraltındadırlar ve başlarında da Erlik Han (Erlik Ata) bulunur. Bazı hususi vaziyetlerde de Sarı Kızlar gibi tanrılar gelir, bunlar Ülgen'in aracısıdır. Bazı oymaklarda Bay Ülgen'in kızları, diğer birinde ise melekleridir.[182] Bazen de Tanrının çevresinde hizmetçi veya elçiler kabilinden varlıklar bulunur. Yayık bunlardan birisi olup Ülgen ile insanlar arasında aracılık yapar. Suyla ise insanların davranışlarını denetler ve onları Efendiye bildirir.[183]

Bay Ülgen'in karşısına Moğol devri etkisinde çıkan Erlik'i koyarak Türk dininde düalizm olduğunu ileri sürmek yanlıştır.[184] Çünkü düalizm İran dinine özgü bir vasıftır. Erlik isminin "erkeklik", "nefes" anlamına veya "yerlik"ten değişerek gelmesine bakılırsa Erlik'in daha sonraki bir devre ait olduğu daha iyi anlaşılacaktır.[185] Erlik, Altay rivayetinde hem ilk insan hem de şeytan durumunda iken, Yakut rivayetinde Tanrıya dünyanın yaratılmasında yardım eder. Söylencedeki farklılık açıkça dış tesirleri, İran ve Mani mezheplerinin tesirini göstermektedir.[186] Söz konusu özellikler dolaylı olarak sonradan Türk inanç sistemine arız olmuştur. Gök Tanrı inancı, esas olarak hiçbir zaman antropomorfik özellikler taşımaz. Eliade'in de belirttiği gibi hele kutsal evliliğe

---

[179] Jean-Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s. 128-129.
[180] Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, s. 23.
[181] Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, s. 23.
[182] Yusuf Ziya Yörükan, **Şamanizm**, s. 55-58.
[183] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 91.
[184] Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, s. 23.
[185] Yusuf Ziya Yörükan, **Şamanizm**, s. 56-57.
[186] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s.71; Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 1, s. 425-431.

hiç rastlanmaz.[187] Çünkü Türkler daha geleneksel Türk dini döneminde evrensel ve semavî dinlerin tek Tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir Tanrı anlayışına ulaşmış bulunuyorlardı.

Türkler her devirde Tek Tanrıya inanmışlardır. Hun'lar, Gök Türk'ler ve Oğuzlar Gök Tanrıya inanıyorlardı. Tanrı adının çok zaman yalnız kullanılması onların Tek Tanrıya inandıklarını gösterir. Gök Tanrıya Altay Türkleri Ülgen, Yakutlar Ürüng Artoyon, Çuvaş Türkleri Turi, Urenhalar Kayrakan demektedir. Bunların hepsi de tek bir Tanrı adına ve anlamına göre kullanılır. Yer-su'yu ilah sayan veya ikinci dereceden Tanrı gören iddialar ve benzerleri peri, koruyucu ruh ve melek anlayışlarının karıştırılmasından kaynaklanır. Dinin özü esas alındığında bunların Tanrı olarak ifade edilemeyeceği ortadadır.[188] Bunlar melek veya demon sınıfı varlıklardır.[189]

B – TÜRK DİNİNİN ÖZÜNE YÖNELİK NİTELENDİRMELER

a – Türk Dinini Anlamak Noktasında Hanif ve Fıtrat Kavramları

İslam, aklî, fıtrî, tabiî bir dindir.[190] Kurana göre din, zaten bu çerçevede, kainata hakim olan kanunların, fert ve toplum açısından insan hayatına ilişkin olanlarının tamamını ifade etmektedir.[191] Din, yalnız yaratıcı kudret tarafından konmaktadır. İslam, yaratılanların Yaratıcı karşısındaki (tesbih, hamd ve dua) tavırlarıdır.[192] Çünkü bir kısmı şuursuz, bir kısmı (insan gibi) şuurlu da olsa bütün varlık Yaratıcıya ibadet halindedir, O'na teslim olmuştur. Teslimiyetin sonucu silm (barış) ve selamet (huzur, esenlik) olmaktadır. İslam, bu durumu ifade edecek şekilde sözlükte de "barış, güven; teslim olmak, bağlanmak, Allah'ın emirlerini yerine getirmek, iç ve dış lekelerden sıyrılmak" anlamlarına gelir. Fıtratı bu şekilde düzenleyen ve onu kendisi tarafından belirlenen hedeflere doğru kemale erdiren Allah'tır.[193] Bunun için İslam bilginlerine göre fıtrat, "Allah'ın mahlûkatını kendisini bilip tanıyacak ve idrak edecek bir hal, bir kabiliyet

---

[187] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 91.
[188] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.132.
[189] Jean-Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s. 129.
[190] Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, 28. baskı, Ankara, 1977, s. 22.
[191] Ali İmran: 83.
[192] İsra: 44, Nur: 41, Ra'd: 13, Hadid: 1, Haşr: 1, Saff: 1, Cuma: 1, Tegabün: 1.
[193] Yaşar Nuri Öztürk, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1987. s. 58-59.

üzere yaratmasıdır."[194] Diğer bir deyişle fıtrat, "Allahın dinini kabule yatkın tabiat,"[195] ve "Hakkı benimseme yatkınlığıdır."[196]

Kuran'da inanç bakımından fıtrat üzere olmayı ifade eden kelime "hanif"tir. Hanif kelimesi sözlükte "hanef" kökünden "meyletmek, yönelmek" anlamına gelmektedir. İsfehanî'ye göre hidayetten dalalete, batıldan hak yola yönelmek,[197] Cerrahoğlu'na göre ihlas, tevhid ve doğruluktan ayrılmayarak Allah'ın dininde toplanmaya çalışmak demektir. Türkçeye hakperest olarak çevrilebilir.[198] Sözün Türkçesi, Hanif eğriliğe sapmaksızın doğru yoldan giden demek olup, Kuranda özel olarak Hz. İbrahim'in tevhid, yani "Allah'ı bir tanıma" dini anlamında kullanılmıştır.[199]

"İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i dost edinmiştir."[200] "İbrahim gerçekten Hakka yönelen, Allah'a itaat eden bir önder idi; Allah'a ortak koşanlardan değildi."[201] "De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine iletti. O ortak koşanlardan değildi."[202] Ayetlerde Haniflik, her ne kadar Hz. İbrahim'e atfen geçiyorsa da kastedilen sadece Hz. İbrahim'e özgü bir inanç değildir. Hanif, öz olarak "Tek Tanrı"ya inanan, (muvahhid) O'nu Bir tanıyanlara verilen genel bir isimdir. Müşrikliğin zıddı olarak bütün peygamberlerin tevhid ve ihlas dininin ünvanıdır. [203] Bu bakımdan Hanif dinine inanan kimsenin belirgin özelliği, dinde zamanla meydana gelen bozulmalardan etkilenmeksizin o dinin aslını, hakikatini yaşamak, Hakk'a hakkıyla inanmak olmaktadır. Ayrıca ayetlerde şeriat denilen ibadet, ahlak, muamelat konularından bahsedilmemesi, bu konuların dinlerde değişebildiği gerçeğine dayanıyor olmalıdır. Önemli olan dinin hakikat boyutu yani inanç konusudur. Hanif de ayetlerde zaten bu anlamda inancı, Allah'a layıkıyla inanmayı, şirk koşmamayı, tek yaratıcı olarak Allah'ı bilmeyi ve O'na bağlanmayı

[194] Eyüp Böke, **Tefsir Kaynaklarına Göre Din ve Fıtrat**, Lisans Tezi, Kayseri, 2003, s. 21.
[195] Yaşar Nuri Öztürk, **Din ve Fıtrat**, s. 59.
[196] Hayati Kökelekli, **Fıtrat Maddesi**, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, c. 13, İstanbul, 1996. s. 47.
[197] Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, Se-da Yayınları, Ankara, 1985, s. 115.
[198] İsmail Cerrahoğlu, **"Kuran-ı Kerim ve Hanifler"**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1963, Sayı 12, s. 61-92.
[199] Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 406
[200] Nisa: 125.
[201] Nahl: 120.
[202] En'am: 162. Ayrıca bkz. Bakara: 135, Ali İmran: 95, En'am: 79, 161, Yunus: 105, Nahl: 123, Rum: 30, Hac: 31, Beyine: 5.
[203] İsmail Cerrahoğlu, **"Kuran-ı Kerim ve Hanifler"**, s. 61-92.

vurgulamaktadır. Bu anlamda Hanif, Seydişehrî'ye göre İslam demek olup, "yalnız tek tanrıya inanıp O'nun iradesine razı olan"[204] demektir.

Hanif kelimesi Kuran'da Müslim kelimesiyle beraber de geçer.[205] Bu şekilde kullanıldıklarında Peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancı anlamında birleşirler. Ancak bu iki kelime her yerde aynı anlama gelmez. Özel olarak Haniflik, İbrahim'in tebliğ ettiği inancın adı, İslam ise Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin adıdır. Aralarında ibadetler yönünden farklılıklar vardır. İki isim sadece saf monoteist inancı, bütün Peygamberlerin tevhid inancını ifade etme noktasında aynı anlama gelirler.[206] Bu anlamda dinlerin bozulmamış şekillerinde ve tabiî bu arada eski Türk dininde de Tek Tanrı inancının varlığı anlaşılmaktadır. Ancak eski Türk dini söz konusu olduğunda tevhid inancı, araştırmacılarca daha çok Hz. İbrahim'le özdeşleşen Haniflikle açıklanırken, bu inancı taşıyan Türkler soy olarak Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e kadar götürülmektedir.[207] Hatta Türklerin Hz. İbrahim'in çocuklarından birisinin irşadı üzerine Hanif oldukları rivayet edilmektedir.[208] Dolayısıyla burada paradoksal bir yaklaşım söz konusudur. Haniflik, terim olarak Arap diline ve Kurana ait bir tabirdir. Son Hániflerin sözlerinde "İbrahim'in dini" manasında kullanılmıştır. Kelimeyi Arapça ile akraba olan diller de benzeri şekillerde ama tamamen zıt (putperest vb.) anlamlarda kullanmışlardır.[209] Dolayısıyla burada Gök Tanrı inancını meşrulaştırmak adına bir takdim ve tehir hatası yapılmakta, eksik bir çıkarsamada bulunulmaktadır. Bölgesel ve özde inançla ilgili bir tabir, dünya çapında görülen dinî olgularla ilişkilendirilmektedir. Oysa din her şeyden önce, evrensel bir gerçeklik, insanın fıtratında bulunan bir durumdur. Haniflik ise Arabistan ve çevresine ait bir kavram olup esas olarak tevhid inancını ifade eder.

Din, temelde insan fıtratına ve selim akla dayanır. İnsan doğuştan getirdiği bu yetilerle fıtrî bir keyfiyet olarak, Allah'ın varlığını, birliğini, her şeyi kuşatan irade ve kudretini bilir, iyilik ve kötülüğü ayırt eder. İlkel topluluklarda bile bu anlamda bir din anlayışı

---

[204] Vehbi Ecer, **İslam Tarihi Dersleri**, s. 60.
[205] Bkz. Bakara: 131-133, Al-i İmran: 52, 67, Yusuf: 101, Araf: 120, Yunus: 80, Maide: 111, Neml: 28,38,44, Kasas: 52,53, Yunus.90.
[206] Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, s. 130-131.
[207] Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, s. 17-18. Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, s. 130,148-149; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, s.109.
[208] Huzeyfe Sayım, **Dinlerde Yaratılış Olayı**, Doktora Tezi, Kayseri, 1993, s. 99.
[209] Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, s. 110.

hatta kültür ve medeniyet unsurları görülmektedir.[210] Dinin başlangıcı beşer açısından vahşet değil, basit de olsa bir kemaldir. Fakat bu inanç ve düşünceler esasları itibariyle vahiy ve nübüvvetin teyidine muhtaç olmuştur. Nihayet esası bir olan dinler, ya fıtrata ya da bir mürşide dayalı olarak sadelikten bir sisteme doğru gelişme seyri göstermişlerdir.[211] Sonrakine göre bir önceki din daha manevi (ya da tinsel) ve doğaldır. Geçmişe doğru gidildikçe dinlerin özünde bir Yüce varlık ya da Tek Yaratıcı inancı belirgin olarak görülür.[212] İşte sadece Tek Tanrı inancının takip edilebildiği bu inanca "Hanif" denmektedir. Ama soyut telakkilerin somutta (gök gibi sıfatlar ve sembollerle) doğrudan algılandığı veya somutla birlikte görüldüğü (ay, güneş, rit, tapınak gibi kutsal nitelikli) diğer unsurları da düşünürsek, Gök Tanrı inancını da daha iyi açıklayacak olan bu sade ve doğal yapıya "fıtrat" demek daha isabetli görünüyor. Çünkü her dinî evren farklı kavram ve yaşam şekillerine sahip olabilir fakat yaşanılan tecrübe hepsinde de kutsalla, kutsalın özünde ise Tek Tanrı inancıyla ilgilidir. Fıtrat bu bakımdan hem hanif inancını hem de bu inancın tezahürlerini ifade etmektedir. Nitekim kuran hanif ve fıtrat kavramlarını bu anlamda bir arada kullanmaktadır.

"Öyleyse sen yüzünü Allah'ı birleyen bir Hanif olarak dine, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata (Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona) çevir. Allah'ın yaratışında hiçbir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler."[213]

Görüldüğü üzere burada hanif, muvahhid olmak; fıtrat ise Allah'ın yaratış biçimi olan din anlamını ifade etmektedir. Ancak Şaban Kuzgun ayetten "Haniflik bir dindir" çıkarımında bulunmaktadır. Ona göre Haniflik, "Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin özel adı olmakla beraber, öbür yönden Allah'ın insanları o fıtrat ve istidat üzerine yarattığı dindir."[214] Fıtratın din olduğunu belirttikten sonra, dini sadece inanma olarak vurguluyor. "İnsan, fıtraten o dini bulmaya istidatlı olarak yaratılmıştır. Bu din, akıl yoluyla Allah'ın varlığını bulma ve O'na inanmadır. Bütün Peygamberler bu dini tebliğ

---

[210] Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, s. 13. "Mezopotamya ve çevresinde Semitik dinlerden önce Tek Tanrılı bir inancın izlerinin, Peygamberlik ve hukuk müessesesinin varlığı; Nemrudun göğe kuşlarla sandık taşıtması ve yüksek kuleler belli bir bilgi ve teknik seviyeyi göstermektedir." Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, s. 96-97.
[211] Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, 28. s. 19.
[212] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 464.
[213] Rum: 30.
[214] Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, s. 130.

etmektedirler."[215] Bu ifadeler bir kavram kargaşasını ele veriyor. Çünkü bize göre Haniflik, bir inanış ve onda Allah'a bir yöneliş, fıtrat ise "O Allah fıtratına ki insanları onun üzerine yaratmıştır" çevirisinden de anlaşılacağı üzere, Allah'ın yaratmasındaki fıtratı (mahiyet ve keyfiyetti) ifade etmektedir. Akıl bu çerçevede bir işleve sahiptir. Peygamberler bunun için aklı muhatap, fıtratı esas alarak dini tebliğ eder. Kurana göre Hz. Âdem'den kıyamete kadar tek din, "İslam" dini vardır. Hz. Nuh, Musa, İsa ve İbrahim'in ve bütün Peygamberlerin dinleri esasında İslam'dır.

"Allah sizin için fıtrat dinini seçti."[216] "Allah katında din İslam'dır."[217] "İşte sizin bu dininiz (İslam) tek dindir ve Ben de Rabbinizim, öyleyse Bana kulluk edin."[218]
"İbrahim ona (Nuh'a) uyanlardandı."[219] "Atanız İbrahim'in dinine daha önce de, bunda (kuranda) da İslam adını veren O'dur."[220] "İbrahim, ne Yahudi ne de Hıristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir Müslüman idi; müşriklerden de değildi."[221]
"Sizin için dinden Nuh'a buyurduğunu, sana vahy eylediğimizi, İbrahim, Musa ve İsa'ya buyurduğumuzu size din kıldı. Dini doğru tutun, (dine bağlı kalın) onda ayrılığa düşmeyin."[222] "De ki: Biz Allah'a, bize gönderilene, İbrahim, İsmail, Yakup ve oğullarına indirilenlere, Musa'ya, İsa'ya ve nebilere Allah'tan verilenlere inandık. Onları birbirlerinden ayırt etmeyiz. Biz O'na teslim olanlarız."[223]

Fıtrat üzere olmak hadiste mutluluk kaynağı olarak dile getirilir. "İslam fıtratı üzere sabahladık, samimiyet ruhu üzere sabahladık, Muhammed'in tebliğ ettiği din üzere sabahladık, ceddimiz İbrahim'in milleti olarak sabahladık. Hem de Hanif ve Müslüman olarak."[224]

Ayetlere göre, dinlerde değişmez gerçekler vardır ve vahiy devamlı bu gerçekler üzere tekrar etmiştir. Fakat dinde insanların hayatlarıyla ilgili alanlarda yere, zamana, topluma

---

[215] Şaban Kuzgun, **Hz. İbrahim ve Haniflik**, s. 130.
[216] Ali İmran: 110.
[217] Al-i İmran: 19. Bkz. Al-i İmran: 85, Maide: 13.
[218] Enbiya: 92.
[219] Saffat: 83.
[220] Hac: 78.
[221] Al-i İmran: 67.
[222] Şûra: 13. Bkz. Yusuf: 101, Araf: 120, Yunus: 80, Al-i İmran: 52, Maide: 111, Neml: 28,38,44, Kasas: 52,53, Yunus.90.
[223] Al-i İmran: 84. Bkz. Bakara: 136.
[224] Dârimi, İsti'zan, 54.

göre değişmeler olmuştur.[225] Bu değişiklikler hem vahyin İlahî irade tarafından farklı şartlara uyarlanması[226] hem de insan faktörüyle dinin tarih içinde değişmesi şeklinde olmuştur.[227] Değişiklikler, fıtratın temel anlamı itibariyle yaratma demek olan mahiyetinde değil; evren, tabiî çevre ve insanda yaratılıştan ileri gelen durumlarda meydana gelmiştir. Zaten kelime kökü itibariyle "fıtr, peyda ve icat etme, yani yaratma; fıtrat ise peyda ve icadın hali"[228] anlamında bu farkı vurgulamaktadır. Bu itibarla fıtrat, her nebevî çağrıda yinelenen, şeriatlarda somut olarak var olan metafizik ve ahlakî özü ve buna ilave olarak tarih ve toplum içindeki hali ifade etmektedir. Haniflik ise sadece bu evrensel gerçekler doğrultusunda Allah'ı birlemek, yani şirk ve küfürden uzak olarak O'na yönelmek demektir.[229] Başka bir deyişle haniflik Allah'ı bu hal içinde, fıtratın yönlendirmesiyle tanımaktır.

Bu duruma göre fıtrat kapsayan, haniflikse içerilen olmaktadır. Çünkü haniflik kalbî bir yöneliş, bir bilme ve inanma meselesi, fıtrat ise bir yaratılış hali ve bu hal içinde Yaratıcıyı bilme meselesidir. Buna göre haniflik noktasında insan inanmayı seçtiği gibi inanmamayı da seçebilir, ama hiç kimse fıtratından kaçamaz, çünkü bir kez yaratılmıştır ve öylece var olmak durumundadır. Fıtrat için tarihte sadece saf yaratılışı koruma ve o hal üzere olma meselesi varken, haniflikte sırf hakikat üzere olmak ya da olmamak meselesi vardır. Bir başka ifadeyle Tarihte dinsiz toplum yoktur, çünkü fıtrat insanın tabiatındandır ve insanın tabiatında inanmak ve bir dine bağlanmak vardır. Ama Tek Tanrısız olan toplumlar tarihte çoktur, çünkü inançta tevhitten sapmalar ve bozulmalar söz konusudur. Dolayısıyla biz burada sadece inancı öne çıkaran hanif yerine; ilk insandan bu tarafa bozulmamış yaratılışı, saf kalmayı, tabiî hali, her şeyle uyumlu yaşantıyı ve dini de ifade için "fıtrat" kelimesini kullanmayı daha uygun buluyoruz. Çünkü fıtrat, buraya kadar yapılan izahlardan anlaşılacağı üzere, Gök Tanrı inancını anlamada çok yönlü bir bakış ve genel bir çerçeve imkanı sunmaktadır. Dinler tarihi açısından hem bu tarihî olgulara hem de kutsalın her yerde tecrübe edilen tezahürlerine uygun düşmektedir.

---

[225] Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, s. 20, 88; Yaşar Nuri Öztürk, **Din ve Fıtrat**, s. 61.
[226] Maide: 48.
[227] Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, s. 14-19.
[228] Murtaza Mutahharî, **Fıtrat Üzerine**, Bengisu yayıncılık, İstanbul, 1992, s.14.
[229] Ömer Özsoy, İlhami Güler; **Konularına Göre Kuran**, Fecr Yayınevi, Ankara,1997, s.165.

b – Hayata Yansıyan Yönüyle Gök Tanrı İnancı

Ziya Gökalp'e göre Türklerde "kut" kelimesi "mana"ya karşılık gelmektedir. Eski Türkler kut'un bir nur şeklinde gökten indiğini görürlermiş. Nur sütunu her neye değse onu kutlu (mana'lı) kılarmış.[230] İnsan evrende var olan "kut" ya da Yaratıcı kudret ile sürekli ilişki içinde olduğu bir aslî duyguya sahiptir. "Kuran kaynaklı düşüncenin fıtrat dediği bu aslî duygu, genel adıyla kutsal ve kutsallık duygusudur."[231] Şu halde kut, fıtrat şeklinde de anlaşılabilir. Fıtrat, Kuranda başka bir şekilde, her yerde, her şeyde bulunabilecek kut'u anlatacak şekilde "sıbğa" yani Allah'ın boyası olarak da anlatılır.[232] İlginçtir ki Türk dininde dört türü olan kut'u da dört renk temsil etmektedir.[233] Buna göre Türk dinî hayatına renk veren husus "kut," Kuranın tabiriyle "Allah'ın boyası" olmaktadır.

"Allah'ın boyası (na bak!) Allah'ın boyasından daha güzel boyası olan kim vardır? Biz işte O'na ibadet edenleriz."[234] Kuran bu ayette, dine gerçek anlamda vaftizle girdiklerine inanan Hıristiyanlara cevap vermekte ve gerçek boyanın Allah'ın doğuştan insana verdiği temiz "boya" olduğunu açıklamaktadır. Çünkü Hıristiyanlık bozulmuş ve aslî saflığından uzaklaşmıştır. Oysa insanın sadece bir fıtratı vardır ve o da her zaman ve zeminde hep aynı olan bir fıtrattır.[235] Allahın Türklere vurduğu boyada Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir bozulma söz konusu değildir. Bu durum, bozkıra has hususiyetlerle süregelen bozulmamış yaşam tarzlarından ve temiz fıtratlarından açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu fıtratın görülebilmesi için tabiatta, evrende ve kutun değdiği her şeyde var olan "kut"a değil, "töre"ye bakmak gerekir. Kutadgu Bilig'e göre ay gibi olan kut, görünür hale gelmesini töreye borçludur, fakat kaynağı Tanrıdır.[236] Töre ne kadar iyi tatbik edilirse kut o kadar güçlenir.[237] Çünkü töre, kutun zuhur tarzı, dayandığı hükümler ve prensiplerdir.[238]

---

[230] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 34.
[231] Yaşar Nuri Öztürk, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1987, s. 11.
[232] Murtaza Mutahharî, **Fıtrat Üzerine**, Bengisu yayıncılık, İstanbul, 1992, s.16.
[233] Ziya Gökap, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s. 34.
[234] Bakara: 138.
[235] Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 20.
[236] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 65.
[237] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 76.
[238] Sait Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, Ankara, 1990, s. 7-8.

Bu noktayla alakalı olarak Gökalp, her büyük milletin uygarlığın bir sahasında en yüksek noktaya çıktığını, Türklerin de ahlakta birinci olduğunu tesbit eder.[239] Öncelikle belirtmek gerekir ki, Türklerde törenin temellerini, hedeflerini ve buna göre siyasi ve sosyal hayatın idaresini Tanrı inancından kaynaklanan değerler şekillendiriyordu.[240] Türkler, tabiatın zor şartları içinde yaşamak için verdikleri mücadelede tabiatın gerektirdiği karakteri de almışlardır. Açık bir şekilde "maddi ve manevi dayanıklılık, demir gibi bir irade, kendine güvenme, disiplinli olma, ileri görüşlülük, kararlılık ve kanaatkârlık belli başlı özellikleri haline gelmiştir. Ayrıca, milli dayanışma anlayışının doğal bir sonucu olarak fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi meziyetler de onlarda çok erken dönemlerden itibaren gelişmiş ve yerleşmiştir."[241] Bundandır ki bir taraftan "töre" ile düzenli işleyen devletler kurmuşlar, diğer taraftan da tabiatın gerektirdiği hayat tarzında "kut"u duymuş ve yaşamışlardır. Diğer bir ifadeyle "Allah'ın boyası" Türklerde somut olarak törede, manevî olarak da kutta açıkça kendini belli etmiştir.

Buradaki dinî tecrübeyi anlamak için Eski Türk dinindeki "kut" ve "töre" kavramlarını iyi anlamak gerekir. Kut, Gök Tanrının hayattaki uzantısıdır, Tanrının bir lütfudur.[242] Kutadgu Bilig'e göre kut'u Tanrı verir, Tanrı yükseltir ve Tanrı Kime kut vermişse onun işi yükselir, dünya onun olur.[243] Töreyi de Tanrı verir, çünkü töreyi gerçekte vaz eden "Törütken" Tanrıdır.[244] Tanrı Türk Hakanlarını Türk töresini uygulamaları için tahta çıkarmaktadır.[245] Nitekim Türk hakanları Tanrıdan kut alır ve tahta otururlar. En başta M.Ö. 209-174'de Mete Han "Tanrı Kutu Tan Hu" unvanına sahiptir.[246] Bilge Kağan kut sahibi olduğu için tahta geçmiş ve başarılı olmuştur. Kut Tanrının bir bağışıdır. Irk Bitig'e göre hürmetle dua edip kut isteyene Tanrı kut, sürü ve uzun ömürler verir.[247]

Kut'u ya da kutsalı bu şekilde, geçmişten Türklerin Müslüman oldukları döneme kadar zaman içinde ve her ne kadar Müslüman oldukları döneme ait olsa da, geçmişe de

---

[239] Ziya Gökalp, "**Türklerde Ahlak**", Türkler, c. 3, Ankara, 2002, s. 283.
[240] Süleyman Kocabaş, **Tarihte Adil Türk İdaresi**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1994, s.10.
[241] Ekrem Memiş, **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Ekin Kitapevi, İstanbul, 2000, s. 314.
[242] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.19.
[243] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.100, 443.
[244] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, 234.
[245] İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 57.
[246] Jean Poul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s. 44.
[247] Sait Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, s. 54.

göndermede bulunmaları bakımından ilk yazılı eserlerde de görmek mümkündür. Kutadgu Bilig'e göre kut, insan ile Tanrı arasındaki ilişkiyi gösterir. Kut, Tanrının fazlındandır,[248] menşe itibariyle Tanrıdan gelir. Kut, insandaki aslî cevher (ruh), insanı insan yapan özüdür. Kut İlahî kaynaklı olduğuna göre, demek ki bu cevher de İlahî kaynaklıdır. Bundan dolayı, "kuta vurmak isteyen kendisi vurulur, onu ezmek isteyen kendisi ezilir."[249] Çünkü "kut, insanın bir nevi özerk kudreti (nefs),"[250] bireysel varlığıdır. Kim özünü tutar[251] (nefsine hakim olur), cevherini zararlı hırslardan arındırırsa kuta kavuşur. Kim de nefsine uyar,[252] töre'nin yasakladığı, insanî özellikleri öldüren işler yaparsa kut'u kaybeder. Kut, "erler eridir,"[253] ona boyun eğmek gerekir, aksi takdirde ona kafa tutan kaygı ile güreşir,[254] iç ahengi, "unsurlar arası dengesi bozulur."[255]

Kut aynı zamanda töre ile ilişkisi içinde manevî bir yol ve yöntem de içerir. İnsanı manen öldüren, olgunlaşmayı durduran, kut'u zayıflatıp kaybettiren sebepler içki,[256] yalan, öfke, kabalık, boş boğazlık,[257] dünya sevgisi,[258] fesat,[259] fısk ve fücur[260] gibi kötülüklerdir. Kut, töreye uymak suretiyle insandaki iç gücün harekete geçirilmesi mahiyetinde ortaya çıkar. Onu çıkarmanın yolu hikmet, bilgi,[261] hizmet, iyilik yapmak, [262] hayâ, adalet, yumuşak huy, [263] tatlı dil, güler yüz,[264] alçak gönüllülük,[265] gibi iyi hasletlere sahip olmaktan geçer. Kutu nihayetinde "kanaat" tamam eder,[266] mutmain olmayı sağlar. Kut geldikten sonra kişi doğru (köni, adil) hareket ederse bu hal ona siner,[267] güzelliği eksiksiz olur.[268] Kut'u korumak için kişi hayatını, hareketlerini,

---

[248] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.443.
[249] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 60.
[250] Sait Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, s. 54.
[251] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 196, 204, 332.
[252] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.295.
[253] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.122.
[254] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 60.
[255] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 87.
[256] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 105-106.
[257] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 35.
[258] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 95.
[259] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 158, 319.
[260] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 106.
[261] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 136.
[262] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.50, 79.
[263] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 128.
[264] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 446.
[265] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 184.
[266] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 275.
[267] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 131.

işlerini bu hale göre düzenlemeli[269] ve özünü devamlı adalet ve doğruluk üzere bulundurmalıdır.[270] Ayrıca bu hasletlerin yanına başka unsurlarla birlikte "halkın duasını"[271] yani güzel geçim ile manevî desteklerini almayı da eklemek gerekir. Ancak sonuçta Tanrının ihsanı olmadan kut elde edilemez. Tanrı kime inayet ederse o kuta kavuşur,[272] kutlu olur, iki cihanda da saadet bulur.[273]

c – Kutsalın Görüngüsü Olarak Göğün Rengi

Göğü bir renk verme yolu ile ifade eden sadece Türklerdir.[274] Gök renk, göğün rengi olduğu kadar Tanrının da bir sembolüdür. Bir şeyi gök rengine büründürmek veya gök sözü ile söylemek, o şeyi kutsal saymak veya aralarında Tanrı ile bir bağ kurmak isteğini ve anlamını ifade etmektedir.[275] Hikmet Tanyu, "İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı" adlı eserinde ilk bakışta konuyla ilgisizmiş gibi görünen renkler konusuna bir bölüm ayırmıştır. Her ne kadar konunun Gök Tanrı inancıyla ilişkisini dile getirmemişse de, gayet yerinde olarak, renklerin simgesel anlamı üzerinde durmuştur.[276] Gök yaratılması bakımından fıtrî, Tengri'nin sıfatı olması bakımından da Tanrısal özellikler gösterir. En başta Oğuz Kağan destanında ve Orhun Kitabelerinde "Gök" mavi anlamında, hatta bizzat "Tengri" kelimesi mavi anlamında geçmektedir.[277] Bu durum bize göre göğün taşıdığı simgesel anlamdan kaynaklanmaktadır. Gök, tanrının kendisi değil, sadece Onun bir sıfatıdır. Gök, gökyüzünü değil sonsuz maviliklere bürünmüş olan Tanrısal büyüklüğü ifade eder.[278] Tanrının bulunduğu yer, yıldızların, ayın ve hatta güneşin de üstünde, yükseklerin yükseğinde, daha yükseği olmayan sonsuzlukta idi. Buna "üzeliksiz" yani yükseği bulunmayan diyorlardı.[279]

---

[268] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 227.
[269] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 62.
[270] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 62.
[271] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 460.
[272] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 370.
[273] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 101.
[274] Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 2, s. 124.
[275] Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 1, s. 42-43.
[276] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.172-174.
[277] Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, 7. baskı, İstanbul, 1980, s. 67; **Büyük Türk Klasikleri**, Ötüken yayınları, İstanbul 1985, s. 48.
[278] Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 1, s. 126.
[279] Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 1, s. 139-140

Türklerde gök, esas olarak mavilik, yani göğün rengi ve maviliğini ifade eder. Ancak gök, yeşil ile mavinin arasındaki bütün tonları da anlatır. Örneğin göğermek tabiri yeşermek anlamına gelir. Kazakça metinlerde "kök," yeşil, ova anlamındadır.[280] Kutadgu Bilig'te tabiatın al giymesinden; al, sarı, gök, kızıl renklerle bezenmesinden bahsedilir.[281] Dede Korkut'ta "gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş idi" denilmekte, "gök güneş," "gökçe deniz," "gökçe dağ"dan bahsedilmektedir.[282] Türklerde yönler de renklerle ifade edilir. Bu anlamda mavi, (yeşil anlamına da gelen "kök" gibi aynı şekilde sarı renk de) doğuyu gösterir.[283] Destanlarda yön gösteren kurt "Gök böri," geyik de "gök teke" şeklinde geçer. Yine destanlarda, B. Ögel tarafından Hızır'la özdeşleştirilen "gök sakallı" bir koca geçer.[284] Vezir Bilge Tonyukuk, Dede Korkut, Yunus Emre gibi Türk büyükleri de birer "gök sakallı" kocadır. Elbiseler de gök renklidir. Dede Korkut'ta yas tutan ana "gök giyip" kara sarınır, Manas Han'ın mezarına "gök saray" denir.[285] Bu bakımdan "gök," kendimizden başlayarak çevremiz ve tabiattan açılan bir anlam genişlemesi ile Tanrı'nın ve bizi sonsuzluğa bağlayan ululuk ve yüceliğin sembolü olmaktadır.

Türkler, dokuz kat gök ve içinde güneş, ay ve yıldızların da bulunduğu Tanrı'nın sonsuzluğuna inanıyordu. Benzeri bir şekilde İslamiyet'te de yedi kat gök ve arş inancı vardır.[286] Hatta hadise göre Allah "altında ve üstünde hava bulunmayan amâda"dır.[287] "Amâ" burada hava ile ilgisiz olarak yaratma öncesi metafizik bir hususu sembolize etmektedir. Nitekim Türkler de Gök Tanrı ifadesindeki göğü hava katmanı anlamında kullanmamışlardır. Çünkü atmosfer boşluğuna ayrı bir tabir kullanıyor, "gök kalığ" (ya da kalık)[288] diyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki Gök Tanrı ifadesindeki "Gök" atmosfer anlamında değildir. Bir başka deyişle gök, Türklerde Tanrısallığın rengi ve sembolüdür. Mavi, Türkler gibi göçebe olan Yahudi'lerin de sembolüdür.[289] Bu da göstermektedir ki göçebe toplumlar için "gök" hayatî bir anlama ve öneme sahiptir. Bunu anlamak için insanın kendisine bakması yeterlidir. Ruhbilime göre gök rengi, insanda serinlik hisleri

[280] Hikmet Tanyu**, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.172.
[281] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, 67, 69.
[282] Ekrem Memiş, **Türk Kültür Tarihi**, s. 232.
[283] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.172.
[284] Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c. 1, s. 42-43.
[285] Ekrem Memiş, **Türk Kültür Tarihi**, s. 227-237.
[286] İsra: 44, Yunus: 3, Mülk: 3-4, Talak: 12. Ekrem Memiş, **Türk Kültür Tarihi**, s. 227.
[287] Tirmizî, c. V, s. 269, hadis no: 3109
[288] Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, s. 19.
[289] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.172.

uyandırarak, rahat düşünme ve çalışma imkanı sağlar. Yüksek düşünce ve amaçların işaretidir. insan üzerinde dinlendirici, yatıştırıcı bir etki göstermekte, hayal gücünü geliştirmektedir.[290] İncil'deki bir ifadeye göre "göklerin melekûtu"[291] insanın içindedir. Bir Uygur metninde Tanrıdan "ruh" olarak bahsedilmekte,[292] Kurana göre Allah'tan olan ruh ise,[293] Kutadgu Bilig'de "mavi göğe yol alan" süzülmüş bir can olarak vasıflandırılmaktadır.[294] Dolayısıyla insan İlahî olanı kendi içinde bulabileceği gibi, latif havada da bulabilir. Gökyüzünü ve denizi çepeçevre kaplayan mavi hava ve yeryüzünü kaplayan yeşil, tabiatıyla insan düşünce, hayat ve ruh halini etkilemektedir.[295] Hadise göre yeşile, akarsuya, güzele bakmak gözü güçlendirmektedir.[296] Gök böylece, mavi rengi ve yerine göre yeşil tonu ile insanı İlahî huzura taşımakta, hakikatle yüz yüze getirmektedir. Çünkü İlahî huzur, Kuranın tabiriyle "Allah'ın yüzü"[297] her yerdedir.

d – Gök Tanrı'nın Sıfatı Olarak Göğün Işığı

Işık, dinî gerçeklerin anlatılmasında en çok kullanılan sembollerin başında gelir. Vahyin izharı ve iletilmesi nurla olur. Daha önemlisi Tanrı özünü nurla belli eder. Evrenin, insanın ve hayatın açığa çıkması hep nurladır. Özellikle Mistik dinlerde büyük bir nur metafiziği görülür. Maniheizm'de evren ve insan ışık ve karanlığın birleşmesinden meydana gelmiştir. Hayatın ışığı Yunanda "ölümü çökerten meşale" ile temsil olunur.[298] Kuranda Allah'ın isimlerinden biri "Nur"dur. "Allah göklerin ve yerin nurudur."[299] Peygamber, insanları karanlıktan aydınlığa götüren bir nurdur.[300] Eski Ahide de nur, Tanrının sembolü, doğru yoldakilerin aydınlatıcısıdır.[301] Yeni Ahidde Tanrı gizlidir, onun mutlak yüksekliğine yaklaşılamaz, zira "Tanrı nüfuz edilemez ışıkta oturur."[302] Hatta semanın kendisi, birçok kavimlerce ışık ilahıdır. Yüce Tanrının, Yaratıcının, Ezeli Atanın veya Kabile Atasının ikamet yeridir.[303]

---

[290] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.173.
[291] İncil, Romalılara Mektup, 14: 17. Bkz. Matta, 5: 3, 18: 3-4.
[292] İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 60.
[293] Secde: 79, Sad: 72.
[294] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, s. 118–119.
[295] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.174.
[296] Ebu Talib el-Mekkî, **Kutu'l Kulub**, İz Yayınları, c. 2, s. 250.
[297] Bakara: 115.
[298] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, s. 34-35.
[299] Nur: 35.
[300] Ahzap: 46.
[301] Mazmurlar: 4: 7; 27: 1; 36,10,43; Yezaya: 42: 6; 49: 6.
[302] 1. Timoteyus: 6,:16. Bkz. Matta: 5: 14. Yuhanna: 1: 4; 8: 2. Roma: 23: 12.
[303] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, s. 34-35, 74.

Gumilev'e göre, ışığı mukaddes addetme inancının bir benzeri Türklerde de mevcuttur. Bu görüşe verdiği şu bilgilerden hareketle varmaktadır: Çin "Wey-şu" salnamelerine göre Türkler yılın beşinci ayında "Göğün Ruhu"na kurban takdim etmektedir. Çinlilerin "Göğün Ruhu" ile Gök Tanrıyı kastettiklerini hesaba katmak gerekir. Çünkü görünen gökyüzü "üze kök tengri" ifadesinde geçtiği üzere eskiden beri "gök"tür, "Göğün Ruhu" ise farklı olup açıkça bellidir ki "Gök Tanrı"yı karşılamaktadır. Yılda iki defa yapılan bu törenin birincisine şamanlar alınmaz, bu tören "ezeli ruha" yapılan dua töreni değil, çeşitli adetlerle Tanrıya yakarış törenidir. İkinci törene herkes katılır, çünkü yeryüzünde bolluk, bereket olması için yapılan kurban kesme törenidir. Bu gelenek 19. yüzyıla kadar "Kaçin"lerde devam etmiştir. "Tıgır Tayh" denilen tören toplu halde dua ile başlar, ardından koyun kurban edilir, kımız, süt, ayran ve et suyu içilir. Kadınlar ve şamanlar törene alınmaz. Erkekler birbirine yakın ailelerdendir. Tapılan objeler gökyüzü ve güneştir. Ancak bu kült, güneşi ne "Ra- Gelios" gibi göksel varlık ne de "Apollon" gibi yaratıcılığın kaynağı ve ilham verici gücü kabul eden dogmalara benzemektedir. Nganasan'lardaki "temiz doğa" törenleri bu farkı iyice göstermektedir. Nganasan'lar biri sonbaharda, düzenli gecelerin başlamasından önce; diğeri de ocak aylarının sonlarında, dağ tepelerinde ilk gün ışıkları kendini gösterdiğinde olmak üzere yılda iki defa gün ışığına kurban kesmektedirler. Nganasan'lar gün ışığına tapıyor olamazlar, çünkü ışığı ve kainatı Yaratan Nelâta-nua'dır, güneş sadece onun bir işçisidir. Nelâta-nua, "Wey-şu"daki "Göğün Ruhu"u anlamına karşılık gelmektedir. Bütün bu "tasvirlerden onun yegâne sıfatının ışık olduğu anlaşılıyor."[304]

Yine Çin kaynaklarında Türklerin güneşi ve ayı yücelttikleri geçmektedir. Hun Tan-hu'su sabah çadırından çıkarak güneşe, akşamları da aya tazim gösterir. Yakutlar, güneş ve ayı iki kardeş düşünüp, onlara tanrısal güçler atfediyorlardı. Bazı kahramanların güneş ve ayın bağışıyla türediklerine[305] ve güneş ve ayın onları himaye ettiğine inanıyorlardı. Şaman davulunda güneşin sembolü olarak demir veya gümüş halkalar bulunuyor, zühre yıldızı takdis ediliyordu.[306] Altaylılarda Ülgen, ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Ona giden yolda yedi ya da dokuz engel bulunur, ancak erkek şamanlar bu yoldan beşinci engel olan demir kazık yıldızına kadar

---

[304] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, s. 115-120.
[305] Ünver Günay, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, s. 49-50.
[306] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s.29.

gidebilir. Şaman dualarında O, "ak ayaz, ayazkan, şimşekçi, yıldırımcı, yaratıcı" olarak sıfatlandırılır. Bütün varlığı, ayı, güneşi o yaratmıştır, ateşi yaratıp insanlara veren de odur.[307] Ateş, ışığın kaynağı olarak önemli bir unsurdur. Kırgızlar ölülerini yakarlar ve "ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur, ölüyü de ateş günahlarından ve kirlerinden temizler" düşüncesini taşırlar.[308] Anlaşılıyor ki, Türklerin göğün ışığına ve onun kaynağı görünen güneşe veya ateşe tapmaları söz konusu değildir. Onlara sadece Tanrının bir sıfatı olduğu için saygı göstermektedirler. Aynı şekilde Yakutlarda Tangara hem gök hemde göğün ruhunu ifade ettiği gibi, eski Türkçede de "gökyüzü" ve "en büyük ruh" Tengri kelimesiyle ifade edilmiştir.[309] Türkler için sadece tek bir Tanrı vardır, o da Gök Tanrıdır.

---

[307] Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, s. 19-21.
[308] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 8.
[309] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s.28.

III. BÖLÜM

GÖK TANRI BAĞLAMINDA TEK TANRI

A – GÖK VE TANRI KAVRAMLARININ BİRLİKTELİĞİ

a – Göğün İsim ve Sıfat Olarak Kullanılması

Gök Kelimesi, Oğuz Kağan destanında yalnızca "renk" (gök) olarak veya bir şeyin sıfatı olarak "mavi, boz" ya da yalnızca isim olarak "gökyüzü" anlamlarıyla geçmektedir: Oşul ogulnung önglüki çıragı kök irdi.. "Bu çocuğun yüzü gök idi."[310] Ol yarukdun kök tülüglüg, kök çallug bedik bir irkek böri çıktı. "O ışıktan gök tüylü ve gök yeleli bir erkek kurt çıktı."[311] Kün tuğ bolgıl, kök kurıkan "Güneş tuğ olsun, gök çadır"[312]

Görüldüğü üzere gök kelimesi sıradan anlamlarıyla kullanıldığında bir kutsallık ifade etmemektedir. Hele hele bir isim olarak veya isim tamlaması halinde göğün tanrılığı söz konusu bile edilemez. Çünkü gök, üçüncü örnekte geçtiği üzere çadıra benzetilmekte ve sahip olunmak istenen bir "şey" olarak görülmektedir. Bu görüş Türk cihan hakimiyeti ülküsüne gölge düşürmez yalnızca, Hikmet Tanyu'nun da işaret ettiği gibi "Gök'e Tanrı denilmediğinin basit bir örneği"ni teşkil eder.[313]

---

[310] **Büyük Türk Klasikleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985, s. 47.
[311] **Büyük Türk Klasikleri**, s. 48.
[312] **Büyük Türk Klasikleri**, s. 48.
[313] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 26.

Şu halde "Gök" kelimesi, Tanrının sadece bir sıfatıdır ve "Gök Tanrı" tamlamasında "yüce, yüksek, ulu" anlamında Tanrının sıfatı olarak kullanılmaktadır. Aşağıdaki iki örnekte bu açıkça görülmektedir:

Negü kök tengri birdi tüşümde kiltürsün. "Yüce Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın."[314] Kök tengrige men ötedim. "Ben Yüce Tanrıya (borcumu) ödedim."[315] Üstelik gerek Oğuz Kağan destanında gerekse Kitabelerde yakarılan, Mabut görülen varlık "Gök Tanrı" olarak değil "Tengri" olarak geçmektedir. Tengri kelimesinin, bu şekilde yalnız başına kullanılması "Gök"ün yalnızca Tanrının bir sıfatı olarak görüldüğünün bir başka ifade şeklidir:

Kene künlerde bir kün Oğuz Kağan bir yirde Tengrini çalburguna irdi, karangguluk keldi. "Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı."[316] Tengri yarlukadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum. "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum."[317]

b – Terkip Halinde Soyut ve Somutu Bütünlemeleri

"Tengri" kelimesinin Oğuz Kağan destanındaki anlamları: Tanrı, sema. Orhun kitabelerindeki anlamları: Tanrı, sema, yüce. "Kök" kelimesinin Orhun kitabelerindeki anlamları: yüce, mavi, gök (renk). Oğuz Kağan destanındaki anlamları: Yüce, gök (sema), gök (renk), mavi, boz."

Tengri ve Gök kelimelerinin yukarıdaki anlamlarda kullanılması araştırmacılar arasında farklı yorumlara ya da yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur. "Tengri" kelimesinin Tanrı anlamında elbette bir problem bulunmamaktadır. Ne var ki konu Tengri'nin "gök / sema" anlamlarına gelince problem ortaya çıkmaktadır. Çünkü burada "Gök" kelimesinin aynı anlamda "gök / yüce" karşılıkları ile bir çakışma söz konusudur. Tevekkeli değil, kimi araştırmacılar Tengri'nin Türkçede "gökyüzü" ve "şafak" manalarına gelen "tan"dan türediğini, "tan yeri" anlamına geldiğini ifade etmektedirler.

[314] **Büyük Türk Klasikleri**, s. 49.
[315] **Büyük Türk Klasikleri**, s. 49.
[316] **Büyük Türk Klasikleri**, 1. cilt, s. 47.
[317] Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, s.66.

Buna göre hem Tengri hem de gök, sema anlamına geldiğinden “Göğün Tanrı olduğu,” Eski Türklerde “göğe tapınma” olduğu yorumları yapılmaktadır.[318]

Bu noktada konuya açıklık getirebilmek için ister istemez simgesel dile başvuracağız. Ancak öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki alıntı yaptığımız metinler sadece dilbilimle anlaşılamaz. Ahmet Doğan’ın da gayet yerinde ifade ettiği üzere “bu gibi metinleri sadece gramer kitapları, sözcükler kullanarak anlamak mümkün değildir. En az bunlar kadar metni duymak, hissetmek, hatta tabiri caizse yaşamak gerekir.”[319] Daha da öte Gök Tanrı inancını ve onun teklik vasfını anlamak için sözcüklerin simgesel anlamlarına nüfuz etmek ve ciddi bir vukufiyetle simgenin işaret ettiği anlam evrenine girmek gerekir. Tengri kelimesi, Orhun Kitabelerinde şu şekillerde geçmektedir:
Üze kök tengri asra yagız yir kılundukta ikin ara kişi oglı kılınmış. Üstte yüksek / mavi gökyüzü, altta yağız / kara yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.”[320]

Kılmak sözcüğü mekandan çok zamanda meydana gelen eylem anlamı içerir. Kelimenin “yapmak, işlemek, benzemek, oluşturmak” anlamlarından her biri konuyla alakalıdır. İfadenin metinde kılındığında ve kılınmış şeklinde hem edilgen fiil, hem de “-dili ve –mişli” geçmiş zaman kipinde geçmesi, öznesi belli olmayan bir eylemin zamanda gerçekleştiğini ifade etmektedir. Özne belli değildir ama fiil vardır. Var olan fiil eyleyeni gözükmediği için “oluş,” egzistansiyel anlamda bir varoluş şeklinde ortaya çıkmaktadır. Yer ve gök kılınmıştır ama kim tarafından? Burada İlahî dinlerdeki gibi bir yaratma aramak beyhudedir. Çünkü burada etkin bir yoktan yaratma anlayışı değil, İlahi dinlerin özüne de uzak olmayan, (daha çok Uzak Doğu anlayışlarına yakın) varlığın zahir oluşu sonucu zuhura gelme, dolayısıyla zahir kılana “benzeme” ya da kendiliğinden sadır olma sonucu sudur süreci içine katılma, işteşlik eki doğrultusunda “işleme” anlamları söz konusudur. Bu aşamada “yapma” anlamı kişioğluna hastır. Çünkü bakıyoruz ki, kişioğlu kılınan yer ve gök arasında bir anda kendisini bulmuş ve varoluşsal olarak kendini ve çevresini gözlemlemektedir. Şimdi metni bu gözle yeniden anlamaya çalışırsak şu görülür. Kişioğlu bakıyor ki üstte yüksek / mavi gökyüzü, altta yağız yer alabildiğine uzanıp gitmekte, ortada ise kendisi var. Bozkırın ortasında bir

---

[318] Tümer, Günay, Abdurrahman Küçük; **Dinler Tarihi**, 3. Baskı, Ankara, 1997, s. 144-145.
[319] Ahmet Doğan, **İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair**, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, c.3, Ankara, 2002, s. 309.
[320] Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, s. 67.

insan başka nasıl düşünür? Göçebe toplumlar zamanda, yerleşik olanlar da mekanda yaşar. Dolayısıyla elbette onun aklında - fikrinde, sözlerinde, inancında, destanlarında yer ve gök olacaktır. Aşağıdaki metinde olduğu gibi:
Türk Oguz begleri budun eşiding: Üze Tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun ilingin törüngin kim artadı (utaçı erti) " Türk Oğuz beyleri, milleti işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini, töreni kim bozabilecekti?"[321]

Bozkırın ortasında at koşturan, zaman zaman tabiî afetlerle, zaman zaman sosyal olaylarla, felaketlerle uğraşan bir insana bazen gök başına çöküyor gibi, yer deliniyor gibi gelebilir. Geçen ifadeler bir Kuran ayetiyle benzerlik arz etmektedir: "Yeryüzünde böbürlenerek yürüme, sen ne yeri delebilirsin, ne de boyca dağlara erişebilirsin."[322] Demek ki burada insanlığın ortak tecrübesine açık bir durum söz konusudur. Yerin karşı kutbunda, hemen üzerinde, onu kuşatan kubbesi olarak yükselen Gök, somut algısını güçlendirerek hep kişioğlunun başucunda durmakta veya kutsal bir şemsiye gibi onu sürgit kuşatmaktadır. Öylece, hayatta boşluğu doldurulamaz bir yer işgal etmektedir. Haddi zatında Gök, simgesel olarak unsurlarıyla birlikte dinî bir evren ve anlam içerir. Kaldı ki gök her zaman böyle kara bir bulut gibi başa çökmez. Bazen, hatta çoğu zaman ışıklı, aydınlık algılayışlara pencere açar. Oğuz Kağan'ın şu durumunda olduğu gibi:
Anung başında ataş lug yaruglug bir mengi bar idi, altun kazuk teg irdi, oşul kız antag körüklüg irdi kim; külse, Kök Tengri küle turur, ılgasa Kök Tengri ılgaya turur, Oğuz Kağan anı gördükde usı kalmadı, kitdi, sevdi, aldı. "Başında (alnında) ateşli ve parlak bir beni vardı, Demir Kazık (kutup yıldızı) gibi idi. O kız öyle güzeldi ki, gülse, gök sema (tengri) gülüyor, ağlasa, gök sema ağlıyordu. Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti, sevdi aldı." [323]

Metinde öyle çarpıcı bir manzara anlatılıyor ki, can alıcı bir tasvir yapılıyor. Güzel gülünce, gülücük pırıltıları saçınca adeta semanın algı kapıları açılıyor, hava genleşiyor, gökyüzü pırıl pırıl büyüyor, genişliyor. Görülen güzellik karşısında Oğuz Kağanın aklı gidiyor, duyup hissettikleri karşısında içi içine sığmazken, iç alemine gökler karşılık geliyor. Aslında güzel güldüğünde Oğuz kağanın içi gülerken, gözü gönlü açılırken haline gökler tercüman oluyor.

---

[321] Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, s.70.
[322] İsra: 37.
[323] **Büyük Türk Klasikleri**, s. 48.

İşte insan, böylesi anlarda maddeden manaya, cisimden ruha, yerden göğe açılımlar yapar. Nesneler adeta saydamlaşır, eşya simgesel olarak soyuta intibak etmeyi sağlayıcı imkanlar sunar. Burada F. Schoune'un "eşyanın metafizik saydamlığı" dediği bir durum olur ve insan, kadın güzelliğinde olduğu gibi, bunu ormanın huzur veren yeşilinde de, bir dağ zirvesinin gökle buluştuğu noktada da aynen yaşar. Tıpkı mabette yaşadığı manevî huzur gibi, varlık planında kutsalı varoluşsal olarak tecrübe eder.[324] Din bilimlerinin tabiriyle söyleyecek olursak bu tecrübenin adı tam anlamıyla bir "dinî tecrübe"dir.

Bu tecrübede bilgimizin başlangıç noktası bizzat kendi varlığımızdır. Göğün, kendisinden öte bir varlığın, "Aşkın Tanrı"nın simgesi olup olmadığını anlamak için kendimize bakmamız gerekmektedir. Burada havanın ruhla bir ilişkisi söz konusudur. Türkçede "tin," nefes ve ruh veya tersinden "yel," soluk ve ruh anlamlarında kullanılır.[325] Ruh, yaygın olarak hemen hemen bütün dillerde "rüzgar" ya da "nefes" anlamlarına gelir. Biri içimizde, biri de dışımızda havanın iki fonksiyonunu ifade eder, yani aslında ikisi de havadır. Bu bakımdan, rüzgar ve nefes gibi dinamik işlevleri sayesinde algılanabilen, yerin altındaki mağaradan, deniz ve tepe ufkuna kadar her yerde var olan hava, hayat kaynağı, varlığımızın ruh dediğimiz, kendi başına görülemeyen esası için, afakî düzlemde yeterli ve doğal bir simge olmaktadır.[326] İşte ışığın yansıdığı, mavi görünüm aldığı, yelin cevelan ettiği, latif, şeffaf böylesi bir hava katmanın adı "gök"tür. İletilebilen ve gözlemlenebilen maddî bu düzleminde hava, sahip olduğu özelliklerle daha yüksek düzeydeki türdeşinin özelliklerine benzer, onu yansıtır. Metafizik anlamda, mitolojilerde "su, hava, toprak vs." şeklinde geçen, yaratılışın başlangıcında bulunan "arke"yi veya başka bir anlatımla Tanrının soluğunu temsil eder. Nitekim Yakut'larda üç ruhtan "yer, su ve ana" ruhundan bahsedilmesinde,[327] Ülgen'in sonu olmayan bir deniz üzerinde uçarak suyu dalgalandırmasında,[328] "Kişi"ye ruh üflemesinde[329] sırasıyla havaya, rüzgara, nefese işaretler vardır. İşte bundan dolayı Oğuz Kağan destanında ve kitabelerde "Gök," hem

---

[324] Frıthjof Schuon, **İslam'ın Metafizik Boyutları, İz Yayınları**, İstanbul, 1996, s.167-178
[325] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.132
[326] Lord Northbourne, **İlerlemeye Farklı Bir Bakış**, İnsan yayınları, İstanbul, 1989, s.11-12
[327] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s.83
[328] Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.433
[329] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s80-82

renk anlamında mavi, hem yüce/ yüksek anlamında sıfat olarak kullanılmış hem de zikrettiğimiz alıntılarda olduğu gibi ruhtan havaya, havadan Tanrısal soluğa sağladığı geçişlerle bizzat "Tengri" kelimesi "gök" anlamında kullanılmıştır.

Elbette buradan göğe, Tanrı denildiği sonucu çıkarılamaz. Geçen her üç alıntıda da "Tengri," Tanrı anlamında değil, aksine kılınma özelliğiyle, kılınmadaki yaratılma eylemiyle, atmosferik olayları ve hava durumlarıyla "gök / sema" anlamındadır. Dolayısıyla önemli olan göğün, "Tengri" kelimesiyle ifade edilmesi değil, bu kelimeyle ifade edilen göğe Yaratıcı anlamının verilip verilmediğidir. Görüyoruz ki burada gök, yaratılmış olma özellikleriyle nitelendirilmektedir. Dolayısıyla Gök, gökte olan Tanrı tasavvurunu ifadeye vesile olmaktadır. Güngör, "Türkler yüce ve soyut bir tanrı telakkisine erişmiş olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı." derken bunu kasteder.[330] Kaldı ki kelime üzerine çok takılmamak gerekir. Kılınma sözcüğünün tarihte "Tengri" ifadesinden gelen daha ziyade bir yaratma anlamı içerip içermediğini nerden biliyoruz ya da öbür yönüyle söylersek, Tanrı kelimesi, "tan, ışık, aydınlanma, güneşin doğması" gibi zengin çağrışımlarla dolu "tan yeri"nden gelse ne çıkar? Kuran'da Allah'ın bir ismi de "Nur"dur.[331] Aynı şekilde "Gök Tanrı"nın gök sıfatında bu nur'un yansıdığını görmek zor olmasa gerektir. İşte tam bu noktada, Gök kelimesi sözünü ettiğimiz simgesel anlamı ifade edecek şekilde, madde ile manayı, hava ile semayı, canla nefesi, gönülle gözü kısaca soyutla somutu birleştirmektedir.

Bütün bunlar, göğü sadece zahirde kalarak (basit bir şekilde) algılamaktan kaynaklanmaz. Gök, insan için hayatî bir değeri haizdir. İlk esnada bu algılamalar, şuuraltının fiillerini tanımlayan insan hayatıyla iç içedir, fakat daha sonra manevî hayatın en ileri safhalarını oluştururlar. Dünya üstü, aşkın, sonsuz ve yüce olan Varlık, kendisini bir anda, insan zihnine, ruhuna bir bütün olarak açar. Bu deneyimde, kendisini insan olarak bilen bilincin, yerinin evrende bir yer olduğunu fark eden öznenin bir anda, bütün benliğiyle şuuruna vardığı gerçek vardır. Bu gerçek onu, yükselme, yüksekte olma, güçlü oluş, kutsalla dolma motifleriyle Tanrı kavrayışına götürür. Çünkü gök, orada oluşuyla, her zaman hazır bulunuşuyla aşkınlığı, gücü, değişmezliği, sonsuzluğu

[330] Harun Güngör, **"Eski Türklerde Din ve Düşünce"**, Türkler, s.261-262.
[331] Nur: 35.

simgeler. O vardır, çünkü yüksektir, yücedir, sonsuzdur, güçlüdür ve sabittir.[332] Beri yanda somut gök, öte yanda göksel soyut Tanrı vardır.

c – Tek Tanrı İnancına Esas Oluşturması

Oğuz Kağan destanında ve Orhun Kitabelerinde, Tengri kelimesinin dışında ne ilkel topluluklara has inançlardan ne de putlardan söz edilmektedir. Tengri kavramının yerini alabilecek Kayrakan, Ülgen gibi bazı küçük Türk topluluklarında görülen değişmiş ve dönüşüm geçirmiş türevlerden de bahsedilmemektedir. Gerek Oğuz Kağan döneminde gerekse Kitabelerin yazıldığı dönemlerde bu durum esasen, Türklerin Tek Tanrılı bir inanca sahip olduklarını göstermektedir.

Konuya dilbilim açısından bakıldığında da destan ve yazıtlarda Tanrı kelimesinin çoğul şekilde değil hep tekil biçimde kullanıldığı görülür. Çünkü, Eski Türk düşüncesinde Tanrı tektir ve birden çok Tanrı düşünülemez; buna bağlı olarak da Tanrı'lar şeklinde bir ifade Türk kültüründe yer almamıştır.[333] Hiç çoğul kullanılmadığı gibi, açıkça bu duruma delil teşkil edecek şekilde Tengri'nin tek başına kullanıldığı ibareler söz konusudur. Örneğin Oğuz Kağan destanında Tengri kelimesi iki yerde yalın halde kullanılmaktadır:
Kene künlerde bir kün Oğuz Kağan bir yirde Tengrini çalburguna irdi, karangguluk keldi. "Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı."[334]

Tengri senge yir birip buçurmuş bolup turur; men senge başumnı kutumnı bire men. Bigü birip, dostlukdın çıkmaz turur men, tep tedi. "Tanrı sana yer vermek lütfunda bulunmuş; ben sana başımı ve devletimi veriyorum; sana vergi veririm ve dostluktan çıkmam dedi."[335]

Bu gerçek Orhun Kitabelerinde daha da açık bir şekilde görülür. Tanrı ismi, Gök sıfatını almaksızın yalnızca teklik ifade edecek şekilde geçer: Tengri teg tengride bolmış Türk

[332] Mircea Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 64-65.
[333] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 132.
[334] **Büyük Türk Klasikleri**, 1. cilt, s. 47.
[335] **Büyük Türk Klasikleri**, 1. cilt, s. 48.

Bilge Kağan bu ödke olurtum.[336] "Tanrıya benzer Tanrı'dan (mevcut) olmuş Türk Bilge Kağan Bu zamanda (iktidar mevkiine) oturdum."

Orkun, burada geçen Tengri kelimesinin her ikisine de "gök" anlamını vermektedir. Bu da "göğe benzer gökte" anlamına gelir ki birincisi ikincisinin sıfatı olarak anlamsız bir niteleme yapılmaktadır. Çünkü "gök (yüce) tengri" ya da "tengri (gök) tengri" şeklinde Tanrının vurgulandığı yazıtlarda da geçen bir niteleme değil, gökte olan Bilge Kağana göndermede bulunulan bir niteleme yapılmış olmaktadır. Oysa Bilge Kağanın gökte mevcut olması düşünülemez.[337] Ergin de "Tanrı gibi gökte" anlamını vermekle ya göğü Tanrı gibi yapmakta ya da Bilge Kağanı Tanrı gibi gökte göstererek düşünülemez olan anlamı dile getirmiş olmaktadır.[338]

Doğan ise iki kelimenin de "Tanrı" anlamında olduğunu söylemektedir.[339] Doğan'ın Elisa Şükürlü'den aktardığı tetkike göre Orhun Abidelerinde bulunma hal eki "-da, -de" bazen "-dan, -den" anlamında ismin ayrılma halini de ifade etmektedir.[340] Buna göre "Tengride" ifadesine "tanrıdan," anlamını vererek "Tanrıya benzer Tanrı'dan" nitelemesi yapmış olmaktadır. Biz Orkun ve Doğan'ın çevirilerini birleştirerek yukarda verdiğimiz anlamı tercih ediyoruz. Bu anlamda Tanrı'nın zatı yine O'nun zatına istinaden anlatılmakta ve doğrudan teklik vasfı ifade edilmekte, öyle ki bu teklik kendi tarzında Yahveh'in " Ben Ben Olanım" ifadesine benzer şekilde özellikle vurgulanmaktadır.[341]

Tanrının sadece kendisine benzeyen, kendisinin dışında hiçbir şeye benzemeyen özelliği Dede Korkut hikayelerinde de canlı, cansız birçok şey sayıldıktan sonra şöyle ifade edilir: "…Kamusuna benzemedi, cümle alemleri yaratan Allah Tanrı görklü."[342] Burada "hiçbir şeye benzemedi" anlamında "kamusuna benzemedi" ifadesiyle, sözünü ettiğimiz "Tanrı'ya benzer Tanrı" ifadesi aynı anlama gelmektedir. Ancak şu var ki birinci ifade

---

[336] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, c. 1, s. 22.
[337] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, c. 1, s. 22.
[338] Muharrem Ergin, **Orhon Abideleri**, s.65
[339] Ahmet Doğan **"İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair"**, Türkler, s. 313
[340] Ahmet Doğan, **"İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair"**, Türkler, s. 312
[341] Etienne Gilson, **Tanrı ve Felsefe**, çev: Mehmet S. Aydın, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1999, s. 48
[342] Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, s. 75-76

olumsuz, ikinci ifade olumlu bir anlam içerir. Diğer bir deyişle kelam terimlerini kullanacak olursak birinci ifade selbî, ikinci ifade de zatî sıfat anlamını ihtiva eder. Söz konusu anlam Dede Korkut hikayelerinde daha da açık olarak şu şekilde geçer: "Yücelerden Yücesin, kimse bilmez nicesin, Görklü Tanrı!"[343] Tanrı, dağ, sema gibi dünyevî her şeyden öte ve yücedir, yani aşkındır. Öyle ki Onun zatını, aslını, nasıllığını hiç kimse bilemez. O, görklü, kudretli, vacibü-l vücud Tanrıdır. Tek kelimeyle O Tekdir, eşsiz ve benzersizdir.

B – TANRI KAVRAMI VE TEK TANRI İNANCI

a –Tanrı Kavramının Değişik Söyleniş Biçimleri

Tarihten önceki dönemlerde Türklerin "Tanrı" kelimesi karşılığında hangi kelimeyi kullandıkları bilmiyoruz. "Tanrı, Ana, Su" kelimelerinin mana ve kök itibariyle ortak bir kelimeden gelmiş olabileceği dile getirilmektedir.[344] Gök Tanrı terimi, Oğuz Kağan destanında "Yüce Tanrı," Abidelerde ise "mavi gök," "yüce gök," "gök sema" anlamlarında kullanılırken muhtemelen anlam değiştirerek veya tamamen sadeleşerek Tanrı anlamını ifade edecek şekilde kalıplaşmış olmalıdır. Çünkü bunu Gök Türk, Gök Oğuz gibi terkiplerde tamamen sıfat olarak kullanılan Gök kelimesinden daha iyi anlıyoruz. Demek ki Gök, geçmişte de esas olarak sıfat şeklinde kullanılmış ve Tanrı kavramı hâkim karakter olarak tek olma özelliğini sürdürmüştür.[345]

Tanrı sözcüğü, Türkçenin temel sözcüklerindendir. Milattan Önceki Çin yıllığı Shi-ki'de, Hun kağanı Mo-tun (Mete) nedeni ile anılan Türkçe Tengri sözcüğü Çinceye "T'ien" olarak geçmiştir. Hatta bu yüzden Çinliler, Orta Asya'daki Tanrı Dağları'na T'ien-Şan demişlerdir. En aşağı 2500 yıllık bir geçmişi olan öz Türkçe Tanrı kelimesi, Eski Türkçede hem gök, hem de Tanrı anlamlarını ifade eder. Bugünkü Şamanist Türkler de bu anlamda kullanır. Onlarda Tengri kelimesinin sema anlamı yoktur. "Gök" ve "en büyük ruh" kavramları eski Türkçede tek bir kelime olarak "Tengri" ile ifade edilmiştir. "Gök", Tengri'nin sıfatı olarak kullanılmıştır. Türkler İslam'ı kabul ettikten

---

343 Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, s. 82. Bkz. Âdem Tutar, **Dede Korkut Kitabı'nda Dinî Motifler**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1992.
344 Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, c. 3, s. 12.
345 Ahmet Doğan, **"İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair"**, Türkler, c. 3, s. 314

sonra ise “gök” sadece gökyüzü anlamında, “Tanrı” kelimesini de Allah karşılığında kullanmışlardır.[346]

Eski Sümer dilinde Tanrı kavramının karşılığı olarak kullanılan Dingir sözcüğünün de Tengri sözcüğü ile bağlantılı olduğu söylenmektedir. Maniheizm'de Tengri veya Tengriken terimleri, Tanrı manasına gelmekte, yine bu dinle günahların itirafı için Tengrim sözü kullanılmaktadır. Bazı araştırmalara göre bu terim, özellikle Turfan metinlerinde hükümdar kızları ve zevcelerini ifade ederken, ayni kelimeden türediği kabul edilen Tengriçi terimi de rahip karşılığında kullanılmıştır. Kumanca Tengrilik "ilâhî"; Uygurca Tengrilik, "dindar"; Moğolca Tengri ise "Tanrı" anlamının karşılığıdır. Tanrı kelimesinin Moğolcaya Türkçeden geçtiği ilmi araştırmacılarla anlaşılmıştır.[347]

Türkler Tanrı kelimesini başka dinlerde de kullanmaya devam etmişlerdir. Budist metinlerde Tengri Hintçe deva’ya karşılık gelir. Budist mitolojisinde ise meleğe karşılık gelir. Tengri yir Buda için kullanılan “Tengri si” (tanrılar göğü) anlamıdadır. Tengri Mecusilikte yazd veya bag’e karşılık gelir; yekler, kötü ruhlar; yaruk da Tengriler, aydınlık ruhlar anlamındadır. Maniheist metinerde ilk insanın adına (esir, yel, ışık, su, ateş unsurlarına bağlı olarak) biş Tengri denir. Tengri, “ateş tanrı” sözü gibi gök manasında geçer. Başka dinlerin tanrısına ise bilinen anlamıyla “Tanrı”, cennete ise “Tengri yir” denir. Hıristiyanlıkta “tanrı oğlu”, “Mesih tanrı” ifadeleriyle geçer.[348] Musevi Türkler (Karailer) Allah karşılığı olarak “Tenri kelimesini kullanırken, Yakutlar Allah karşılığı olarak “Tanara” veya “Tangara” kelimesini kullanmaktadırlar. Gagauzlar ise Tanrı kelimesi yerine Allah kelimesini kullanmaktadırlar, onların sözlüklerinde Tanrı kelimesi yoktur.”[349]

Bu açıdan bakıldığında Tanrı kelimesinin, Asya kıtasının en doğu ucundan başlayarak, Orta Avrupa içerisine kadar yerleşmiş olan Musevi, Hıristiyan, Müslüman ve diğer dinlere mensup Türk ve Moğol kavimlerince kullanılmakta olduğu görülür. Muhtelif Türk şive ve lehçelerinde ortak olarak, her lehçenin fonetik özelliklerine göre çeşitli şekillerde söylenilmektedir. Bütün Altay kavimlerinin kutsal saydıkları, en önemli ve en çok tanınan yüce varlık elbette ki “Tengri”dir. Bu kelime Moğollar’da ve Kalmuklar’da

---

[346] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 28; İnan, Eski Türk Dini Tarihi, s. 18-19.
[347] Hikmet Tanyu; **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 18-19
[348] Hikmet Tanyu; **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 60-61.
[349] Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, s. 58.

Tengri, Buryatlar’da Tengeri, Volga Tatarları’nda Tangere, Yakutça’da Tangara ve Tanara, Beltirler’de ise Tingir şeklinde geçmektedir.[350] Bugün değişik lehçelerde “Tengri, Tengere, Tingri, Tangrı, Tangara, Ture” şekillerinde kullanılır. Tanrı doğu şivelerinde ince ünlü olarak kullanılır: Çağatayca Tengri, Teleütçede Tenere, Altay şivesinde Teneri, Kazan şivesinde Tengri ve Teri. Yakutçada kalın ünlü ile Tanara şeklinde kullanılır. [351] Tanrı ve Allah kelimeleri geçmişte olduğu gibi bugün de aynı anlamda yan yana kullanılır. Oğuzlarda görülen Çalap kelimesi muhtemelen Nesturi Hıristiyanlardan Türkçeye geçmiştir.[352] Bunların dışında Türkler, Tanrıyı ifade etmek için İdi, İz, Ugan, Bayat vb. terimlere de tarihte yer vermişlerdir.[353]

b – Gök Tanrının Taşıdığı Özellikler

Eski Türklerde inanılan ancak tek bir Tanrı vardır ve bu Tanrı'ya, saygı ifadesi olarak yüce Tanrı anlamında Gök Tanrı denilmiştir. Gök Tanrı evrenseldir. Şafağı söktüren, bitkiye hayat veren, insanlara canlarını bağışlayan, dilediği zaman geri alan, cezalandıran, affeden odur. Yalvaranın ömrünü uzatır, atlarını çoğaltır, kuzunun yakarışını bile duyar. O her şeyi görür, bilir ve iradesine karşı gelinmez. Türk milletinin başına kağanı o tayin eder. Kağana güç veren de odur.[354] Ayrıca Onun lütuf, irade, gazap özellikleri vardır.[355]

Gök Türk kitabelerinde Tanrının özellikleri İslam dininde belirtilen Allahın sıfatlarına çok yakınlık göstermektedir. Tanrı sonsuz bir hayata sahiptir ezeli ve ebedidir. Tanrı her şeyi yaratır. Tanrı yaşatır ve öldürür. Tanrı üstün bir kudret sahibidir. Tanrı insan kaderine hâkimdir, insana güç, başarı, zafer verir. Acunu yönetir. Tanrı irade sahibidir. Tanrı kelam sahibidir. Tanrı her şeyi en iyi bilendir, insana bilgi verendir. Tanrı esirgeyici ve koruyucudur. Tanrı kulun duasını kabul edendir. İnsan tanrının buyruğunda onun kuludur.[356]

---

[350] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi,** c. 3, s. 12.
[351] Hikmet Tanyu; **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 18-19
[352] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 9.
[353] Harun Güngör, “**Eski Türklerde Din ve Düşünce”**, s. 261-262.
[354] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.28-33
[355] Lıu Mau Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 590-591
[356] Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s. 28-34

Özetle Gök Tanrı'nın özelliklerinden söz etmek gerekirse şunlar söylenebilir: Gök Tanrı öncelikle tektir, eşi ve benzeri yoktur. Yaratıcıdır; bilinen ve bilinmeyen her şeyi O yaratmıştır. Savaşlarda Onun iradesi ile zafere ulaşılır. Buyurur, iradesine uymayanları cezalandırır. İnsanlara kut ve ülüg (kısmet) bağışlar ama bunları layık olmayanlardan geri alır. Canlılara yaşam verir. Ölüm onun iradesine bağlıdır. Varlıklara yaşam verdiği gibi, dilediğinde de onu geri alır. Tanrı kara-yol yani kanundur, haktır; kırılanları birleştirir, yırtılanları ular, doğru insanı ve yalancıyı bilir. O'na diz çökerek dua edilir, isteyene kut verir, isteyene at, ömür verir; kuzgunun niyazı bile ona ulaşır. İnsanlar ölümlü, Tanrı ebedidir.[357]

c – Gök Tanrının Tek Tanrılık Mahiyeti

Türklerde hiçbir şekilde "tanrılar" şeklinde çoğul bir kullanım görülmemektedir. Gök Tanrı her şeyden önce "Tek Tanrı" demektir. İbn Faldan, Oğuzların "Bir Tengri" dediklerini aktarıyor ki bu "Bir Allah" anlamına gelir. Moğol Kağanı Möngke Fransa kralına "Tanrı ancak bir ve ebedîdir" şeklinde cevap vermektedir. Tek Tanrı, "Bayat" ve "Mengü" yani kıdem ve beka sıfatlarına sahiptir. Orhun Kitabeleri'ne göre "Zamanı Tanrı yaşar", Bulgar Kitabesinde ise bu husus "İnsanlar fânî, Tanrı ebedîdir" şeklinde açık olarak dile getirilir. Bu özelliklere sahip Tanrı sonradan var olanlara benzemez. Rubruk'un aktardığına göre, bir Uygur Türküne "Tanrı bir cisim midir?" diye sorulduğunda onun "Hayır, O bir ruhtur, hiçbir cisme benzemediği gibi heykeli filan da yapılamaz" demesinden bu husus anlaşılmaktadır. "Tengri teg Tengri" ifadesi Tanrının Vacibü'l Vücud" olduğunu anlatmaktadır.[358]

Gök Tanrı, Yaratıcılık vasfına da sahiptir. Yaratmakla ilgili olarak Kitabeler ve destanlarda kılmak, törütme ve yaratma tabirleri geçmektedir. Kılmak, vücut bulmak, yapılmak anlamına "Bizzat kendim Çin İmparatorluğu zamanında kılındım"[359] şeklinde geçmektedir. Bahaddin Ögel'e göre eski Türkler yaratılmak için kılınmak fiilini kullanırlardı.[360] Yaratma, biçim vermek, tertiplemek, tesis etmek, kurmak, oluşturmak, yapmak anlamlarında kullanılmıştır. "Tanrı gibi Tanrı tarafından yaratmış (var edilmiş)

---

[357] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 295-296.
[358] Sait Başer, **Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsnâ Açısından Bakış**, İstanbul 1991, 15-29.
[359] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**,c. 2, s. 110.
[360] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, c. II, s. 88-89. Bkz. Numan Durak Aksoy. **Türk Yaratılış ve Türeyiş Destanları ve Dinî Motifler**, Yüksek lisans Tezi, Kayseri, 1993.

Türk Bilge Kağan" [361] "Tanrı buyurduğu için ben de tahta oturduğumda kavmi yarattım tanzim ettim.", "Onlara ayrıca bark yarattım / yaptırttım."[362] Törütme, Kitabelerde "törimiş" varlığa getirmek anlamında alınarak tanrıyla birlikte kullanıldığında yaratılmış anlamına geldiği ifade edilmiştir. "Zamanı Tanrı takdir eder, kişioğlu hep ölmek için törümiş."[363] "Yeri O yarattı /töritti, Ona yer olmaz"[364] "Tanrı âdemi türitti /yarattı, Tanrı alemi türitti."[365]

Gök Tanrı, semavi dinlerin ilahlarında görülen ortak özelliklere uygun olarak, kudretli ve aşkın "Yüce Tanrı" şeklinde kendini göstermektedir. Kitabelerde açıkça bu hususu belirten semavî, yüce, güçlü terimleri yer almaktadır. Ebedî anlamındaki bengi terimi daha sonra Moğol çağında görülmektedir. Aynı şekilde yaratıcı sıfatıyla O, açık bir biçimde ancak Altay Türklerinde ve Yakutlarda görünüyor. Bu bakımdan Türk topluluklarının Tanrı telakkisinde, zaman içerisinde bir yükselmenin olduğu dikkat çekmektedir. Ancak bu gelişmelere rağmen, Tanrı kavramının orijinal yapısını devam ettirdiği dikkate alınırsa, Türklerde Gök Tanrı'nın en azından mefhum olarak yaratıcı ve kadir-i mutlak Tanrı şeklinde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[366]

---

[361] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, c. 1, s.22.
[362] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, c. 2, s.56-58.
[363] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, c. 2, s.52.
[364] Hacip, **Kutadgu Bilig**, s.13.
[365] İsmail Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, s. 36.
[366] Harun Güngör, **"Eski Türklerde Din ve Düşünce"**, Türkler, c..3, s. 262

SONUÇ

Gök, dinlerde önemli bir yere ve simgesel anlamlara sahiptir. Eski Türk dininde "yüce" anlamında Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu itibarla Gök Tanrı İnancı, özünde Tek Tanrılı bir inançtır. Eski Türk dini bu inanç etrafında şekillenmiş tamamen kendine özgü bir sistemdir. Dinin merkezinde hâkim öğe olarak Gök Tanrı İnancı bulunmakta ve diğer unsurların da karakterini belirlediği görülmektedir. Bundan dolayı Hikmet Tanyu, Harun Güngör gibi araştırmacılar Gök Tanrı inanç sistemine "Gök Tanrı Dini" demişlerdir.

Gök Tanrı inancı Türklerde tarihin her devrinde görülmektedir. İlk defa Hun'larda gerçek bir din anlayışıyla karşılaşılmakta ve onun gayet yetkin olduğu anlaşılmaktadır. Gök Türkler'e gelindiğinde Gök Tanrı, bütünüyle manevi bir "güç" olarak yükselmekte ve hâkim karakterini en açık bu devirde sergilemektedir. Diğer taraftan Gök Tanrı'nın deus otiosus durumunu aldığı da görülmektedir. Bizce bu durum Gök Tanrı inancının mistik karakterinden kaynaklanmaktadır. Bu durumdan dolayı, Türk dininin ne olduğu konusundaki tartışmaların hiçbirinin içerisine sığmayacak kadar farklılıklar ve özellikler arzeden dinî sistem, araştırmacılar için şaşırtıcı değişken rolü oynamakta ve Gök Tanrı İnancını gözden kaçırmaktadır. Ancak göğün ışığı ve rengi her zaman, kutsalın bir tezahürü olarak Gök Tanrı'nın özgün vasfına göndermede bulunmakta ve O'nu belirgin olarak izhar etmektedir. Bundan dolayı Gök Tanrı İnancı tarih boyunca hayatiyetini sürdürmüş ve sahip olduğu simgesel özellikler sayesinde de sürdürmeye devam etmektedir.

Gök Tanrı üzerindeki tartışmalar genelde Gök ve Tanrı kavramları üzerinde olmaktadır. Gök sözcüğü destan ve Kitabelerde "gökyüzü" ve renk olarak "mavi" anlamlarına geldiği gibi, Tanrı ile beraber kullanıldığı yerlerde de O'nun bir sıfatı olarak "ulu, yüce" anlamına gelmektedir. Tanrı sözcüğü ise esas olarak bugünkü kullandığımız anlamda Allah'a karşılık gelen "Tanrı" anlamını ifade etmektedir. Gök Tanrı, bu çerçevede "Yüce Tanrı", "büyük Tanrı" anlamında olup somut ve soyutu bir bütün olarak ifade etme özelliğine sahiptir. Belirgin olarak semavi dinlerin ilahlarında ortak olarak görülen kudretli ve aşkın "Yüce Tanrı" şeklinde kendini göstermektedir. Sahip olduğu "yüce, güçlü, göksel, ezelî ve ebedî" gibi özelliklerle tek Tanrılık mahiyetini ifade etmektedir. Nihayetinde Gök Tanrı, Tek Tanrı demektir ve bu Tek Tanrı inanç sisteminin adı da tek kelimeyle "Gök Tanrı Dini"dir.

KAYNAKÇA

AKSEKİ, Ahmet Hamdi; **İslam Dini**, 28. baskı, Ankara, 1977.

AKSOY,Numan Durak; **Türk Yaratılış ve Türeyiş Destanları ve Dinî Motifler**, Yüksek lisans Tezi, Kayseri, 1993.

ALBAYRAK, Kadir; **Eski Türk Dini Tarihi Açısından Ziya Gökalp'in Eserlerinin Tetkiki**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991.

AYKIN, Abdullah; **Fuad Köprülü'nün Türk Tarihi Dinisi Adlı Eserinin Transliterasyonu ve Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991.

AYDIN, Mehmet ; **Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri**, Konya, 2003.

BAŞER, Sait; **Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsnâ Açısından Bakış**, İstanbul,1991.

_______Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Ankara, 1990.

BAYAT, Fuzuli; "**Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**", Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

BENZ, Ernst; "**Yabancı Dinleri Anlama Üzerine**", Çev: Mehmet Aydın, Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri, Konya, 2003.

BİANCHİ, Ugo, **Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri**, Çev: Mustafa Ünal, Geçit Yayınevi, Kayseri, 1999.

BRİON, Marcel, **Asya ve Avrupa'da Hunlar**, Çev: Reşat Uzman, İstanbul, 2005.

Büyük Türk Klasikleri, İstanbul,1985.

CERRAHOĞLU, İsmail; "**Kuran-ı Kerim ve Hanifler**", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1963, Sayı 12.

DOĞAN, Ahmet; "**İslamiyet'ten Önceki Türk İnancına Dair**", Türkler, Ankara 2002.

DOĞAN, Ramazan; **Eski Türklerde Yer-su İnançları**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1985.

DOĞRUSÖZ, Mahmut; **İlk Dönem İslam Tarih ve Coğrafyacılarına Göre Türklerin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1994.

EBERHARD, Wolfram, **Çin Tarihi**, 3. baskı, Ankara, 1995.

_______**Çinin Şimal Komşuları**, Çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996.

ECER, Vehbi; **İslam Tarihi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Basımevi, 2. baskı, c. 1, Kayseri, 1991.

ELİADE, Mircea; **Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi,** Çev: Mustafa Ünal, Konya 2005.

_______**Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi,** c. 3, Çev: Lale Arslan, İstanbul, 2003

_______**İmgeler Simgeler**, Çev : Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1992.

_______**Şamanizm**, Çev : İsmet Birkan, Ankara, 1999.

ERGİN, Muharrem; **Orhon Abideleri**, 12 baskı, İstanbul, 1988.

_______**Dede Korkut kitabı**, Ankara, 1998.

ESİN, Emel; **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul, 2001.

_______**İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul, 1978.

GİLSON, Etienne; **Tanrı ve Felsefe**, çev: Mehmet S. Aydın, İstanbul, 1999.

GÖKALP, Ziya; **Türk Medeniyeti Tarihi,** Toker yayınları, İstanbul, 1995.

_______**Türklerde Ahlak**, Türkler, c. 3, Ankara 2002.

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç; **Hunlar,** Çev:D.Ahsen Batur, 2.baskı, İstanbul, 2002.

_______**Eski Türkler**, Çev: Ahsen Batur, İstanbul, 1999.

_______**Avrasyadan**, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

GÜNAY, Ünver, V. Ecer; **Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye,** Kayseri, 1999.

GÜNAY, Ünver, Harun Güngör; **Türk Din Tarihi**, Kayseri,1998.

GÜNGÖR, Harun ; "**Eski Türklerde Din ve Düşünce",** Türkler**,** Cilt 3.

_______Bütünlüğümüzün Kaynakları: **Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar**, Ankara, 1997.

_______**"Dinler Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihi Çalışmalarına Katkısı"**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ayrıbasım, Ankara 1997.

GÜVENÇ, Bozkurt; **Türk Kimliği** Kültür Tarihinin Kaynakları, Ankara,1994.

HACİP Yusuf Has, **Kutadgu Bilig**, Çev: Reşit Rahmeti Arat,

IŞIK, Ramazan; İslam Öncasi Türklerde Tabiatla ilgili İnançlar, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.

İNAN, Abdülkadir; **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, 1976.

_______**Tarihte ve Bugün Şamanizm**, İstanbul, 1986.

KAFESOĞLU, İbrahim; **Eski Türk Dini**, Ankara, 1980.

_______**Türk Millî Kültürü**, 7.Baskı, İstanbul, 1991.

KALAFAT, Yaşar; **Altay'lardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm**, İstanbul, 2004.

KAŞGARLI, Mahmut**; Divanü Lügati't Türk**, Çev: Besim Atalay, Ankara, 1992.

KELBÎ İbnül, Mihail Nuayma; **Geçmişten Günümüze Putlar**, Çev: Erdinç Doğru, Kemal Çelik, Ankara, 2005.

KILIÇ, Sami; **Hikmet Tanyu'nun Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1995.

_______**"Hikmet Tanyu'nun Hayatı ve Eserleri"**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Elazığ 1996.

_______**"Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun Türkiyedeki Dinler Tarihi ve Türk Dinî Tarihi Çalışmalarına Katkıları"**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2.

KOCABAŞ, Süleyman; **Tarihte Adil Türk İdaresi**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1994.

KÖKELEKLİ, Hayati, **Fıtrat Maddesi**, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, c. 13, İstanbul, 1996.

KÖPRÜLÜ, Fuad; **Türk Tarih-i Dinîsi**, Akçağ yayınlaı, Ankara, 2005.

Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

KUZGUN, Şaban; "**Hz. İbrahim ve Haniflik**", Se-da Yayınları, Ankara, 1985.

KÜÇÜK, Abdurrahman; "**Prof. Dr. Hikmet Tanyu'yun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri**", Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 1998.

_______**"Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Hikmet Tanyu"** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Hikmet Tanyu'ya Armağan Sayı 5, Kayseri 1994.

MEMİŞ, Ekrem; **Türk Kültür Tarihi**, Ekin Kitapevi, İstanbul, 2000.

________**Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Ekin Kitapevi, İstanbul, 2000.

MCNEİLL, William H.; **Dünya Tarihi**, Çev: Alaeddin Şenel, 3. baskı, Ankara 1994.

NASR, Seyyid Hüseyin; **Bilgi ve Kutsal**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.

ORKUN, Hüseyin Namık**, Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1994.

ÖGEL, Bahaeddin; **Türk Mitolojisi**, C.1.2., 3. baskı, Ankara, 1988 .

_______**Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı , İstanbul, 1988.

ÖZTÜRK, Yaşar; **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1987.

PERİN, Michel; **Şamanizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

PETTAZZONİ, Rafealla; “**Yüce Tanrı İnancının Fenomenolojik Yapısı ve Tarihsel Gelişimi**”, Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri, Çev: Mehmet Aydın, Konya, 2003.

ROUX, Jean-Paul; **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, İstanbul, 2001.

________Türklerin Tarihi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem ; **“Din Fenomenolojisi”**, Isparta, 2002.

Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 4. Baskı, İstanbul, 2002.

SAYIM Huzeyfe, **Dinlerde Yaratılış Olayı,** Doktora Tezi, Kayseri, 1993, s. 99.

SCHUON, Frithjof ;

SEPETÇİOĞLU ,M.Necati; **Türk Destanları**, 3.baskı, İstanbul, 1978.

SÜMER, Faruk; **Oğuzlar** “Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları” İstanbul, 1992.

TAPLAMACIOĞLU, Mehmet; **Karşılaştırmalı Dinler Tarihi**, Ankara, 1966.

TANYU, Hikmet; **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara, 1980.

_______Türklerin Dinî Tarihçesi, İstanbul, 1978.

TAŞ ,İsmail; **Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji,** Konya, 2002.

TSAI, Lıu Mau; **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, İstanbul, 2006.

TUTAR, Âdem; **Dede Korkut Kitabı’nda Dinî Motifler**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1992.

TÜMER, Günay, Abdurrahman Küçük; **Dinler Tarihi**, 3. Baskı, Ankara, 1997.

URAZ, Murat; **Türk mitolojisi**, İstanbul ,1994.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Türk Tefekkür Tarihi**, , İstanbul, 2004.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya; **Şamanizm,** Yol Yayınları, Ankara, 2005.

ZEKİYEV, Mirfatih, Z.; **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Çev: Ahsen Batur, İstanbul, 2006.

ÖZGEÇMİŞ

1973 Sivas - Gemerek doğumluyum. İlkokulu Yeniçubuk'ta, Liseyi Kayseri İmam Hatip Lisesinde okudum. 1999 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldum. 1996 yılında açıktan atama ile Diyanet kurumunda görevli olarak Pınarbaşı ilçesi Kayabaşı Köyünde çalışmaya başladım. Fakat aynı zamanda İlahiyatta öğrenci olduğumdan, 1997 yılında istifa ettim. 2000'de askerliği yaptıktan sonra, 2001 yılında ikinci defa aynı görevi alarak Yahyalı ilçesi Avlağa Köyünde göreve başladım. 2003 yılında Kayseri eğitim merkezi'ni kazandım. Aynı yıl içinde yüksek lisansa da başladım. 2004 senesinde kurumlar arası geçişle Millî Eğitim Bakanlığında görev aldım. Halen aynı kurumda görev yapmaya devam etmekteyim.

Ercan DALKILIÇ
ADRES: Mithatpaşa m. Öğün c. Dirlik s.
No: 50 Kocasinan - Kayseri
Ev tel: 0 352 3513873
e- posta: ercandalkilic@gmail.com

TEZİ YÖNETEN:	TEZİ HAZIRLAYAN:
Prof. Dr. Doç. Dr. Mustafa ÜNAL	Ercan DALKILIÇ